

ISMERTETÉSEK

M. I. Rutkevics: Dialektikus materializmus

A szovjet filozófiai élet fellendülését az utóbbi évek számos ténye mutatja. Ezek között jelentős helyet foglal el az 1958-ban megjelent filozófiai tankönyv, *A marxista filozófia alapjai*. A szovjet filozófia sokoldalúan fejlődő gazdagságát jelzi, hogy az elmúlt néhány év alatt több tankönyv jelent meg, elsősorban dialektikus materializmusból, amelyekben a szerzők saját elképzeléseiket, új javaslataikat is kifejtik. Ennek egyik pozitív eredménye a marxista filozófia fogalmainak és tételeinek újszerű, előrevivő megvilágításában fejeződik ki. Jelentős előrelépés ebből a szempontból Rutkevics professzor tankönyvének megjelenése. M. I. Rutkevics *Dialektikus materializmus* című tankönyve, mely közel száz oldal terjedelmű, *A marxista filozófia alapjai* kiadását követő évben, 1959-ben jelent meg. Az új tankönyv jelentőségét több vonatkozásban is ki kell emelni. Szerkezeti felépítése, az anyag magas színvonalú, elméletileg és módszertanilag egyaránt egységes koncepció alapján történő kifejtése, a természettudományos szakok speciális igényeinek és követelményeinek sikeres kielégítése, egyes kérdések (a mozgásformák osztályozása, a fejlődés törvényszerűségei, az ellentmondás kibontakozása a fejlődés folyamatában stb.) tudományos igényű, új elméleti megoldásai tekintetében egyaránt jelentős Rutkevics munkája.

*

A tankönyv szerkezeti felépítése eltér a dialektikus materializmusnak 1954—55 óta meghonosodott és *A marxista filozófia alapjaiban* is alkalmazott felosztásától. Ezzel kapcsolatban a szerző a következő megjegyzést teszi: „... a tanfolyam szerkezetét a programhoz képest némileg megváltoztattuk. Ez az előadó joga, és a szerző élt is vele, hogy a dialektikus materializmus tanfolyamának lehetséges felépítési

sémái közül javasoljon egyet...” (3. o.). Ez a javasolt szerkezet a következő: I. A dialektikus materializmus mint egyedül tudományos világnézet; II. Az anyagi világ, mint egész; III. Anyag és tudat; IV. Ismeretelmélet; V. A dialektika mint tudomány és gondolkodási módszer; VI. Mennyiség és minőség; VII. A progresszív fejlődés és törvényszerűségei; VIII. Az ellentétek egysége és harca; IX. A dialektika néhány kategóriája.

A kifejtés ilyen felépítése lényegében a dialektikus materializmusnak Leninnél található — materializmusra és dialektikára való — felosztásán alapul. (Lenin: Marx Károly.) Átveszi továbbá a materializmusnak Sztálin által összefoglalt alapvonásait. (Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról.) A dialektika belső felosztását illetően azonban már nem követi a sztálini alapvonásokat és eltér a dialektika törvényeinek engelsi felsorolásától is. (Engels: A természet dialektikája.)

Ez a felosztás egészében véve tehát nem új, csupán részleteiben — a dialektika belső felosztásában — tartalmaz új vonásokat. Természetesen ez is figyelemre méltó és feltétlen megvitandó. Nézetem szerint a dialektikának ilyen felosztása nem tekinthető egyértelműen pozitívnak és előrevivőnek. Hiányzik a felosztás egységes alapelve, problematikussá az egyetemes összefüggések helye stb.

Jelentősebb probléma azonban a dialektikus materializmus, általában a marxista filozófia általános felosztásának a kérdése és a szerzőnek ezzel kapcsolatban elfoglalt álláspontja. Erről könyve első fejezetében a következőket olvashatjuk: „A filozófiai tudományokhoz tartoznak: az *ontológia* — a létről szóló tanítás, mely a világ lényegének kérdésére hivatott feleletet adni, a *gnoszeológia* — a megismerésről szóló tanítás, mely a világ ember általi megismerésének a problémáját vizsgálja,

a *logika* — az igazság eléréséhez szükséges helyes gondolkodásról szóló tudomány, a *szociológia* — az emberi társadalomról és általános törvényeiről szóló tudomány, az *etika* — az erkölcsről és az ember magatartásáról szóló tudomány, az *esztétika* — az életben és a művészetben jelentkező szépről szóló tudomány stb. A filozófiai tudományokhoz tartozik a *filozófiatörténet* is...” (6. o.) „A *filozófia* szélesebb értelemben magában foglalja a fent felsorolt *filozófiai tudományok* összességét. Szűkebb értelemben véve a filozófia fogalma a *világnézet* általános problémáinak azaz ontológiai és gnoszeológiai problémáknak a vizsgálatát öleli fel.” (6–7. o.) „A szó igazi értelmében a marxizmus filozófiája a *dialektikus materializmus*,¹ mely a lét és a tudat legáltalánosabb törvényeiről szóló tudomány.” (7. o.) „Az anyag és a tudat viszonyának a kérdése — írja a továbbiakban — elvileg más jellegű mint azok a kérdések melyekkel kifejtésünket kezdtük, korlátozott célt követve — felvázolni az olvasó előtt a filozófiai tudományok problematikáját.” (9. o.) „A másik legfontosabb kérdés az, amely meghatározza a vízvonalstót a dialektika és a metafizika között...” (13. o.)

A szerző ennél többet könyvében már nem mond. Álláspontja így nem tárul elénk teljes egészében. Két dolog azonban egyértelműen kiderül: 1. a dialektikus materializmus tanfolyamának *több* felosztási lehetőséget ismeri el, melyek közül kettőt — az ontológia—gnoszeológia, illetve materializmus—dialektika szerinti felosztást — meg is jelöl; 2. a jelenlegi gyakorlattól eltérően a dialektikus materializmus kifejtésében a materializmus—dialektika szerinti felosztást alkalmazza. Ez utóbbi felosztás elvileg helyes és gyakorlatilag már régen kipróbált. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szerző itt nem elég következetes és ez főleg didaktikailag válik kárára könyvének. Mint az előzőkből már kitűnt, a tankönyv az általános bevezetés (A dialektikus materializmus mint egyedül tudományos világnézet) mellett a dialektikából is tartalmaz bevezetőt (A dialektika mint tudomány és gondolkodási módszer). A felosztás lényege ezt szükségessé is teszi. Ugyanilyen szükséges lenne azonban egy bevezető a materializmus témái elé is. Ez elméletileg világosabbá, didaktikailag és pedagógiaiilag pedig szabatosabbá tenné nemcsak a kifejtés tematikáját, de magának az anyagnak a tárgyalását is.

Ami a másik felosztást (ontológiára és gnoszeológiára) és általában a felosztási

¹ Lenin Művei. 14. köt. 3. o. Szikra, 1954.

lehetőségek számát, értelmét és jelentőségét illeti, jelenleg nemzetközileg vitatott kérdése ez a marxista filozófiai irodalomnak. Feltétlenül üdvözölni kell azonban a probléma felvetését és M. I. Rutkevics állásfoglalását a marxista filozófiának a klasszikusok által megadott, elvileg helyes és elméletileg következetes felosztása mellett materializmusra és dialektikára.

*

A kifejtés alapvető módszertani elve a materializmus és az idealizmus, a dialektika és a metafizika szembeállítása. A szerző az *anyag feldolgozásában* elméletileg és történetileg egyaránt a teljességre törekszik. Egy-egy elméleti kérdés tárgyalásánál bő történeti — filozófia- és tudománytörténeti — anyagot dolgoz fel. A történeti és a logikai egysége a kifejtendő tárgy jellegének megfelelően valósul meg, a történeti alá van vetve a logikainak, annak világosabb, sokoldalúbb megvilágítását szolgálja. A történeti anyag feldolgozása a materializmus és az idealizmus, a metafizika és a dialektika ellentétének elve, a kifejtendő tételek elméleti megoldási lehetőségeinek számbavetele és bemutatása alapján történik. A tankönyv kellő figyelmet fordít a Marx-előtti és a marxi materializmus egységének és különbségének a kimutatására. Sokoldalú és mély a jelenkori idealizmus filozófiai és természettudományos bírálata. Gazdag anyagot nyújt a jelenkori „fizikai” idealizmus kritikájához, az anyag és a mozgás elszakítására, a világ véges voltának „bizonyítására” irányuló tudománytalan nézetek cáfolatához. Kiemelendő továbbá az anyag kezelésének logikai szabatosága és arányos elosztása. Mindez didaktikailag is érthetőbbé, világosabbá teszi a tananyagot.

*

A tankönyv alapjául a szerző előadásai szolgáltak, melyek a Szverdlovszki Állami Egyetem Természettudományi Karán hangzottak el. Előadásaiiban a szerző *kísérletet* tesz a *dialektikus materializmus kurzusának specializálására* fizikusok, matematikusok, műszakiak stb. érdeklődési körének megfelelően. E feladat megoldását a szerző elsősorban abban látja „hogy a dialektikus materializmus általános tételeit *sajátos* bizonyító anyag aspektusában” kell kifejteni. Ebből a szempontból a tankönyv sikeresen oldja meg a feladatot. A bizonyító anyag korszerű, szakszerű, feldolgozása alapos.

Nézetem szerint azonban a dialektikus materializmusnak ebben a felosztásban tör-

ténő kifejtése korlátozza a feladat teljesítésének lehetőségét. A bizonyító anyag speciális válogatása önmagában még nem oldja meg a problémát. Ehhez magának a tananyagnak speciális aspektusú kifejtésére van szükség. Lehetséges-e ez? Szerintem igen. Hasonló választ tartalmaz a szerző álláspontja is, amikor a dialektikus materializmusnak egy másik (ontológia—gnoszeológia) felosztási lehetőségét ismerteti. „Speciális aspektuson” itt a dialektikus materializmus általános tételeinek a természet jelenségeire alkalmazott formáit kell érteni. A kitűzöttfeleladat megoldásához szerintem nemcsak a bizonyító anyag, hanem elsősorban a filozófiai tételek speciális kifejtése szükséges.

Bizonyos fokig ez a szempont is érvényesül a tankönyvben, mint módszertani elv, mint a bizonyító anyag elrendezésének, csoportosításának az elve. Egy-egy tétel bizonyításánál az anyagot általában a természet (szervetlen és szerves), a társadalom és a tudat területe szerinti csoportosulásban találjuk. Ezen túlmenően a szerző több helyen kísérletet tesz az általános tételek speciális megnyilvánulási formáinak kimutatására az említett területeken. A dialektikus materializmus specializált kurzusának kidolgozására eddig még számos tankönyv formájában. Itt tehát az első komolyabb kísérletről van szó és mint ilyen, igen tanulságos és számos eredményt hozott.

*

M. I. Rutkevics könyvének egyik legértékesebb vonása a *tananyag alkotó keze-lése*.

A mozgásformák osztályozásával kapcsolatban már Engels nézeteinek ismertetésében sok érdekes mozzanatot találunk. A szerző felhívja a figyelmet Engels munkáinak olyan részleteire, melyek közvetlen kapcsolatban vannak a természettudomány jelenkori fejlődésével. A mechanikai mozgásforma helyére vonatkozóan pl. utal Engelsnek ama megállapítására, hogy „minden mozgás valamilyen helyváltoztatással kapcsolatos, akár égitestek, földi tömegek, akár molekulák, atomok vagy éterrészekké helyváltoztatásairól van szó. Az illető mozgás természetét korántsem meríti ki, de elválaszthatatlan tőle”.² A fizikai mozgásforma tartalmát illetően idézi Engels következő gondolatát: „Amikor a fizikát mint molekuláris mozgás mechanikáját jelöltük meg, e közben nem

vesztettük szem elől, hogy ez a kifejezés semmiképpen sem fogja át teljesen a mai fizika területét. Ellenkezőleg. Az éterrezgések, amelyek a fény és a sugárzó hő jelenségeit közvetítik, kétségkívül nem a szó mai értelmében vett molekuláris mozgások.” (Uo. 178—179. o.) A természet tudomány új tényekre támaszkodva tovább lép ezekben a kérdésekben. — A mechanikai mozgás — állapítja meg más szerzőkkel egyetértésben³ — „... mint teljesen sajátos mozgásforma nincs összefüggésben az anyag egy meghatározott fajtájával, minden anyagfajta-hoz hozzátartozik és minden más mozgásforma külső mozzanatát képezi.” (113. o.) A hőmozgást a fizika legújabb eredményeinek fényében már lehetetlen egyszerűen azonosítani a molekuláris mozgással. „A hőmozgás általában a mikrorészecskéknek (melyek összességükben a makrotesteket alkotják) rendszertelen kaotikus mozgása.” (114. o.) „A hőmozgás bármely *statisztikus* fiziko-kémiai folyamat oldala, mozzanata.” (115. o.) A szerző B. M. Kedrov álláspontjától eltérően a geológiai tudomány tárgyát nem tekintti sajátos mozgásformának. A geológia tárgya, „... a mozgásformák sajátoszerű összessége olyan anyagi alakulatban mint a földkéreg”. (116. o.)

A dialektika általános bevezetője a tankönyvben két részből áll: a dialektika mint tudomány és a dialektika mint a gondolkodás módszere. Ez már önmagában is lényeges előrelépést jelent a tananyag mélyebb, sokoldalúbb, tudományosabb kifejtése tekintetében. Ez az elv érvényesül az egyes törvények bemutatásánál is. Első helyen a mennyiség és minőség, a mennyiségi és minőségi változások és kölcsönhatások törvénye kerül tárgyalásra. A következő fejezet a fejlődés irányával és a progresszív fejlődés *néhány* törvényszerűségével foglalkozik. A szerző itt a következő törvényszerűségeket sorolja fel: a folyamat meggyorsulása, a progresszív és a regresszív viszonya az előrehaladó fejlődésben, a dialektikus tagadás és a fejlődés előző szakaszainak megőrzése, a tagadás tagadásának törvénye. Ezek a törvényszerűségek sajátosan nyilvánulnak meg az anyagi világ különböző területein és nem mindgyükük bír egyetemes jelleggel. Ilyen a tagadás tagadásának törvénye is. „A dialektikus tagadás, mégha kétszer ismétlődik is, és a tagadás tagadásának a törvénye semmiképpen sem egy és ugyanaz.” (410. o.) A dialektikus tagadás ugyan a tagadás

³ B. M. Kedrov: Az anyag mozgásformáinak kölcsönös viszonya a természetben. Tájékoztató. 1959. 3. sz. H. M. Fataljev: A természettudomány filozófiai kérdései II. A moszkvai egyetem kiadása. 1959.

² Engels: A természet dialektikája. 79—80. o. Szikra, 1952.

tagadása törvényének mozzanata, de dialektikus tagadás van „a fejlődés minden folyamatában, a régi minőségnek új minőségbe való átmeneténél, ott is ahol a tagadás tagadásának törvénye nem hat.” (411. o.) „A tagadás tagadása tehát az előrehaladó fejlődés egyik fontos törvényszerűsége, de nem azonos magával az előrehaladó fejlődéssel és nem minden progresszív fejlődési folyamatban hat.” Azaz „nem a legáltalánosabb, hatóköre szempontjából”. (418. o.) „A tagadás tagadásának törvénye a fejlődési folyamatok spirális jellegét, az alacsonyabb stádium mozzanatainak bizonyos formában történő ismétlődését fejezi ki. Tartalmának minden más értelmezése helytelen.”

A tankönyv külön pontban foglalkozik az ellentmondás kibontakozásával a fejlődés folyamatában. Ez a problémakör az ellentétes oldalak viszonyának és az ellentmondás megoldásának a kérdéseit foglalja magába. A szerző itt az ellentétek egységének és harcának viszonyára vonatkozó lenini tétel egy sajátos értelmezését adja. „Néhány elvtárs úgy gondolja, hogy az ellentétek egysége azért viszonylagos és időleges mert az mindig egy meghatározott egység, a testeknek egy meghatározott minőségi állapot, amely a régi minőség új minőségbe való átmenetével más, új lesz, a harc ezzel szemben végnélkül folytatódik, tehát abszolút.” (478. o.) A lenini tétel

csak akkor értelmezhető helyesen, írja Rutkevics, ha figyelmet fordítunk a használt terminológia értelmezésére. „Az »egység« terminus itt az *azonossággal*, az *egyezeséssel*, az *egyenlő hatással* szinoním értelemben használt.” (479. o.) Az ellentétek harcában állandóan megváltozik az ellentétes oldalak „erőviszonya”. Az oldalak viszonyának gyökeres megváltozása „feltételezi az átmenetet az ellentétes oldalak viszonylagos egyensúlyának, egyenlő hatásának mozzanatán. Ha az ellentétek minden testben mindig egyenlők volnának, kiegyensúlyozódnának, akkor egyszerűen nem volna mozgás. Az ellentétek azonossága az egyensúly, az egyenlő hatás értelmében időleges átmeneti, viszonylagos, míg az ellentétek harca abszolút.” (469. o.)

Csupán néhány példára szorítkoztunk az illusztráció kedvéért. A fent idézett megállapítások természetesen nem tekinthetők egyértelműen helyesnek és az érintett kérdések végleges megoldásának, különösen vonatkozik ez a progresszív fejlődés törvényeinek és ezen belül a tagadás tagadása törvényének értelmezésére. Elég világosan mutatják azonban, csakúgy mint az előzők, hogy M. I. Rutkevics könyve számottevő hozzájárulás a marxista tankönyvirodalom fejlődéséhez és tartalmát tekintve jelentősége túlnő egy tankönyv keretein.

Horváth József

Bochenski—Church—Goodman: Vita az univerzálékról*

1956 márciusában a Notre Dame-i Egyetem (Egyesült Államok) szimpoziumot rendezett több ismert nyugati burzsoá filozófus és logikus bevonásával az univerzálék immár többézer éves múltja tekintő, ma is vitatott problémájáról. Ugyanebben az évben az elhangzott előadások nyomtatásban is megjelentek — egy önálló füzetcske formájában. Habár ez a kiadvány keveset őriz meg magából a szimpozium sajátos formájából (az előadásvitákat nem tartalmazza), mégis — részben az előadók személye, részben maguknak a cikkeknak egy-egy irányzatot képviselő jellege miatt — érdeklődésre tarthat számot.

A három tanulmány korántsem egyforma érdekességű. Kiválik közülük N. Goodman cikke („Az individuumok világa”)

mind világos problémafelvetésével, mind kifejtési módjával. Nelson Goodman egyike a mai amerikai burzsoá filozófia legprominensebb képviselőinek, s egyben ő számít a nominalizmus legjelentősebb képviselőjének a mai nyugati filozófiában. Goodman nominalizmusa azonban igen sajátos, eltérő attól, amit ezen a kifejezésen általában érteni szoktunk. A nominalizmus elvét „filozófiailag” úgy határozza meg, hogy a nominalista számára minden, ami *van* — individuum, de a nominalista *bármit* fel foghat individuumként. Épp ezért nincs értelme a kérdésnek, milyennek kell lennie annak, amit én individuumként foghatok fel. A helyes kérdésfeltevés: milyennek válik egy rendszer, ha én ezt vagy azt fogom fel individuumként. A nominalizmus Goodman számára nem ontológiai elv, amely a külvilágról tartalmaz valamely explicit állítást, hanem a filozófiai rendszer felépítésének logikai, belyesebben kon-

* I. N. Bochenski, A. Church, N. Goodman: The problem of universals. A symposium. 1956. University of Notre Dame Press.

struktív (de nem formális) elve, habár a szerző nem tagadja, hogy ezen konstrukciós követelménynek ontológiai alapjai vannak. Ennek megértéséhez figyelembe kell venni a filozófia feladatának sajátos felfogását Goodman munkáiban.

Goodman elveti a neopozitívizmus tudomány és filozófia koncepcióját, amely szerint az első feladata az empirikus adatok előre való megjósolása, a másodiké pedig az előbbi logikai struktúrájának analízise. Habár mindkét feladatot lényegesnek tartja, aláhúzza, hogy mind a tudomány, mind a filozófia — és elsősorban az utóbbi — egyben a világ magyarázata is, a filozófia feladata — „összekapcsolni, rendszerezni, interpretálni, magyarázni”. A filozófus a tudomány eredményeiből, mint nyersanyagból indul ki és igyekszik ezeket immár — legalább is lényeges vonásaikban — rekonstruálni a lehető legkisebb számú előfeltétevéből és a lehető legnagyobb logikai szigorral és világossággal. Így a filozófia a tudomány nem formális, de tartalmi analízisét nyújtja, világossá teszi mit is állít a tudomány, mire is vonatkoznak, hogyan értendők a tudományos állítások. Mindezt pusztán rendszeres felépítés segítségével lehet elérni. A filozófiai rendszer, a tudományos rendszerhez hasonlóan (itt kifejezetten axiomatikus rendszerrel van szó) „atomisztikus felépítésű”, azaz bizonyos véges számú tárgy, viszony, tulajdonság stb. fogalmából indul ki, amelyeket jellemez, kapcsolatba hoz egymással bizonyos állításokban, amelyeket azonban nem elemmez. Ezekből az állításokból kiindulva építi aztán fel a filozófus meghatározott logikai és konstrukciós szabályok, elvek alapján rendszerét. A nominalizmus elve épp ezen szabályoknak egyikét alkotja Goodman felfogásában.

A nominalizmus elve nem ad választ arra, mit válasszunk filozófiai rendszer kiindulópontjául, *mi* kell tekinteni a világ alapvető összetevőjének. Azonban ha ez a választás már eldőlt, a nominalizmus elve leszögezi — mit alakíthatunk és főként mit *nem* alakíthatunk ki ebből a kiinduló anyagból. Technikai nyelven szólva a nominalista „nyelv” nem tartalmazhat funkcionális változókat és kvantorokat ezek számára, azaz ennek logikája csupán elsőfokú függvénykalkulusból (first order predicate calcul) állhat (ítéletkalkuluson kívül, természetesen). Azaz a nominalizmus egyenértékű az *osztályok* létének tagadásával. Vizsgáljuk meg, mit jelent ez konkrétan.

Tegyük fel, hogy egy nominalista és egy „platonista” filozófus egy és ugyanazon számú, mondjuk 5 elemből kezd felépíteni filozófiai rendszerét. Ez először is

feltételez 5 létezőt, 5 atomot. A nominalista ezen túl feltételezi, hogy önálló létezőként számítanak ezen atomok különböző *összegei* is, ezek is individuumok. Ilyen van összesen ($2^5 - 1$) darab. És több létezőt már nem fog feltételezni és nem is tételezhet fel. Bármely két különböző létezőt veszek is ki a nominalista „univerzumából”, ezek feltétlenül különböző elemekből állnak, különböző „atomokra” bomlanak. Más a helyzet a „platonista” univerzumában. Ő is elismeri ennek a ($2^5 - 1$) létezőnek létét (osztályokként fogva fel őket), azonban tovább megy ennél, feltételezi, hogy léteznek az osztályok osztályai és így tovább, ad infinitum. A platonista univerzumából kiemelhetek 2 olyan *különböző* létezőt, amely *egy és ugyanazon elemekre* bomlik. Pl. *K* és *L* különböző osztályok, ha *K* két elemből áll — *a* és *b* osztályból *s* *c* és *d* osztályából, míg *L* két másik elemből áll — *a* és *c* osztályából *s* *b* és *d* osztályából. És a különböző osztályok mégis *egy és ugyanazon* elemekre bomlanak: *a*, *b*, *c* és *d*-re. Ezt zárja ki a nominalizmus elve, amely tehát az „entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem” Ockham-i tételének alkalmazása: nincs létezők különbsége a tartalom különbsége nélkül („No distinction of entities without distinction of content” — Goodman).

Hogy ennek a felfogásnak filozófiai értékét megállapíthassuk, nézzük meg, hogyan működik a gyakorlatban. Ehhez persze először arra van szükség, hogy eldöntsük — mit is választunk felépítésünk atomjaiként. Természetesen ez a választás nagymértékben befolyásolja azt, mit lehet egy, a fenti értelemben nominalisztikus konstrukció segítségével „kihozni”, megmagyarázni, s ugyanakkor Goodman szerint az elemek kiválasztása és maga e konstrukció két teljesen független dolog. A későbbiek során bizonyítani fogjuk, hogy ez nem igaz, e két lépés között szoros kapcsolat áll fenn s ennek következtében a nominalizmus elvének tisztán logikai — konstruktív jellege illuzórikus. Jelenleg azonban jelöljük meg „atomokként” a külvilág makroszkopikus tárgyait és (ráadásul, az egyszerűség kedvéért) a számokat s nézzük, milyen konzekvenciákhoz vezet minket a nominalizmus elve. Következtetéseink, természetszerűleg, csak példák és nem általános érvényűek (mivel az „atomokat” még sok másféle módon is meg lehet választani), azonban úgy hisszük, azok a nehézségek, melyek a vizsgálódás során előtűntek fellépnek, nem véletlen jellegűek és lehetőséget adnak a nominalizmus mélyebb premisszáinak és következményeinek megértéséhez.

Kezdjük ott, ahol ezek a nehézségek a legjelentősebbek, a matematikában. Tekintsük pl. a törtek bevezetését a matematika logikai felépítésénél. Meghatározhatom

(Russell nyomán) az $\frac{m}{n}$ törtet mint x és y

egész számok közti viszonyt, amely akkor áll fenn, ha $xn = ym$, vagy egyszerűbben — hogy kizárjam az általános viszony nyilván „platonista” fogalmát — mint két egész számból álló elrendezett halmazt. Azonban nyilván két elrendezett halmaz nem azonos, ha elemei azonosak, mint

ahogy $\frac{m}{n}$ sem egyenlő $\frac{n}{m}$ -el. Teljesen azo-

nos problémával találkozunk a komplex számok bevezetésénél, nem is beszélve egyéb, a nominalista felfogás számára még nehezebb kérdésekről. A klasszikus matematika felépítése nominalista alapon elképzelhetetlen. Épp ezért minden nominalista eleve arra van kárhoztatva, hogy a matematika objektumaitól minden létet megtagadjon, azaz pusztán formális, interpretáció nélküli kalkulusként értelmezze a matematikát. Így azonban megoldhatatlan dilemma áll elő: hogyan magyarázható, hogy e minden interpretáció híján levő formális rendszer alkalmazható a való világ objektumaira, illetve az azokból nyert absztrakciókra, s ezen alkalmazás során olyan eredményeket érünk el, amelyek a valóságnak megfelelték. Ha figyelembe vesszük a matematika „platonista” és a valóság e nominalisták által feltételezett szigorúan nominalisztikus felépítését, struktúráját, ez a megegyezés kifejezett csodaként jelenik meg előttünk.

Nem kisebb problémák jelentkeznek az empirikus tudományok és a köznapigyakorlatra való alkalmazás esetében sem. Mindössze két egész elementáris kérdést kívánunk felvetni. Nézzük először a következő, tudományosnak ugyan nehezen mondható, de feltétlen igaz állítást: „A piros — szín.” Ilyen formában ez az állítás a nominalista számára elfogadhatatlan, lévén, hogy ez feltételezi nemcsak osztály („piros”) hanem még osztályok osztályának („szín”) létezését is. Azonban a nominalista vizagszalódhat azzal, hogy könnyen képes átírni ezt számára teljesen elfogadható alakra: „ha valamely tárgy piros, akkor az színes is”. * Ez az értelmezés azonban nem felel meg a fenti állítás értelmének, hiszen ez csak azt jelenti, hogy minden egyes esetben, amikor adva van egy tárgy, amelynek az a tulajdonsága, hogy piros, az mindig színes is. A fentebbi állítás azonban teljes világossággal mást tartalmaz, mivel piros és színes nem két

különböző tulajdonság, a kettő közti kapcsolat nem empirikusan általános, hanem logikailag szükségszerű, analitikus jellegű.

Vegyünk egy másik, immár kevésbé triviális példát. Legyen ez a matematikai inga egyenlete $\frac{d^2\varphi}{dt^2} + \omega^2\varphi = 0$. Ennek inter-

pretációja a nominalista számára a következő általános formájú lehet: ha egy test ilyen és ilyen feltételeknek eleget tesz, körülbelül így és így viselkedik. A nominalista nem tudja elkerülni, hogy interpretációja ne tegye megközelítő jellegűvé a törvényt, mivel ennek feltételei olyan kikötéseket tartalmaznak, amelyek elvileg nem teljesülhetnek soha teljes pontossággal egyedi anyagi testek esetében (súlytalan, abszolút merev tengely; anyagi pont stb.). Azonban ez az adott törvény fizikai lényegének teljes félreismerése, hiszen ez nem mint megközelítés, hanem szükségszerűen a maga teljes egzaktságában következik a mechanika fizikai—matematikai apparátusából. A helyzet ugyanis az, hogy — véleményünk szerint — az adott törvény tárgya nem az egyes konkrét anyagi testek, hanem bizonyos általános viszony, amely bizonyos anyagi testek közt fennállhat, ill. fennáll. Mivel a konkrét testek egyben más viszonyokban is állnak egymással és egyéb testekkel, amelyeket az adott törvény nem érint, így bármely konkrét tárgy esetében a törvény valóban csak megközelítőleg érvényesül, ez azonban korántsem jelenti, hogy a törvénynek a maga egzakt általános formájában nincs reális fizikai (épp a fentemlített) értelme.

Ez a probléma különben jelentkezik olyan esetekben is, mikor az idealizáció momentuma a törvényben nem lép fel ennyire a felszínen. Nézzük pl. a szabadesés törvényét. Nominalista számára elfogadható megfogalmazás a következő: ha valamely test h magasságból szabadon esik, úgy sebessége a földreérés pillanatában $\sqrt{2gh}$. Természetesen ez így eleméntárisan helytelen és bizonyos korlátozó feltételeket kell még bevezetnünk: az esés a vákuumban történik, a magasság bizonyos korlát alatt marad (különben a gravitáció már nem állandó), a test tömegének is bizonyos korlátok közt kell maradnia (ami különben már a „test” fogalmában bennfoglaltatik). Azonban — és ennek aláhúása igen fontos — ha mindezeket a

* Legalábbis Goodman logikailag azonos esetben hasonló interpretációt javasolt (Vö. Goodman: The structure of appearance. 1954. Harvard Univ. Press. 35—36. o.), aminthogy ez természetes is. Itt a „piros” a világon létező valamennyi piros tárgy összességét és nem osztályát jelenti.

megszorításokat alkalmazzuk is, a törvény akkor sem lesz minden empirikus esetben igaz. Ha pl. az adott tárgy vasból van és a földön elektromágnes van, vagy ha a tárgyon belül olyan belső folyamat (pl. robbanás) zajlik le, amely így vagy úgy befolyásolja a sebességet stb. Nyilván az ilyen példák sora tetszés szerint növelhető és elvben végtelen. (Ezen esetek kizárását beleérthetjük a *szabad* és fogalmába, de akkor ezt a fogalmat kell — nominalista számára elfogadható módon definiálnunk. Az analízis valamelyik lépésénél feltétlen eljutunk elvben végtelen számú eset felsorolásának elkerülhetetlenségéhez). A nominalista, aki a törvényt, mint *egyes* tárgyak mozgásának stb. leírását értelmezi, kénytelen mindezeket a megszorító feltételeket magának a törvénynek megfogalmazásába belevenni, s így, először is, bármely törvény esetében feltételek végtelen konjunkcióját alkalmazni, másodsor pedig — mivel ez a végtelen konjunkció soha meg nem valósítható teljesen, a törvényt mint puszta megközelítést értelmezni. A tudomány törvényeinek ilyen interpretációja puszta fikcióvá, teljesen szubjektív jellegűvé alakítja át mind a tudomány egységes voltát, mind az egyes törvények az adott tudományon belül fellépő egzakt voltát. Az egyes tudományos tételeknek ilyen értelmezése eltér a tudományon belül játszott tényleges szerepüktől.

Ezeket a kellemetlen következményeket el lehet kerülni, ha más interpretációt alkalmazunk. A fenti két példa is mutatta, hogy a tudomány törvényei általában feltételes állítások formájában rögzíthetők. A nominalista rögzítheti ezen állításokat a maguk egzakt formájában, ha őket mint *tényellenítéses* feltételezések fogja fel, mint olyan feltételezéseket, amelyek előtagja nem teljesül, vagy nem teljesülhet. Goodman szemmel láthatólag hajlik erre az interpretációra (l. „Counterfactual conditional” c. tanulmányát Linsky [ed.]: „Semantics and the philosophy of language” c. kötetében). Ez azonban — függetlenül azoktól a nehézségektől, amelyeket az ilyen kijelentések *logikai* értelmezése egy (a nominalista számára egyedül elfogadható) extenzionális logikán belül jelent — igen jelentős ontológia—filozófiai problémákat is okoz, melyeket Goodman egyáltalán nem szándékszik észrevenni. Tanulmányában maga is leszögezi, hogy ezen tételek bizonyos *viszonyokat* fejeznek ki. Azonban hogyan egyeztethető össze az a tény, hogy a tudomány alapvető állításai viszonyokat tükröznek, azzal, hogy a valóság leírására tökéletesen elegendő individuumok és ezek egyszerű összegeinek feltéte-

lezése, ami egyértelmű a viszonyok realitásának tagadásával? Ha a tudomány törvényei tényellenítéses feltételezések, amelyeket egyetlen tárgy sem elégít ki és az egyedüli létezők e tárgyak, úgy mit állítanak ezek a feltételezések egyáltalán a valóságról; *hogyan különböztethetem meg* azt a tényellenítéses feltételezést, hogy „ha egy testre más erő nem hat, az folytatja egyenesvonalú, egyenletes mozgását” attól, hogy „ha van pokol, az elkárhozott lelkek odajutnak”?

Bármely területen vizsgáljuk tehát a nominalizmus elvét, mindenütt nagy, áthághatatlanak tűnő akadályokra bukkanunk alkalmazásában. (A sorok szerzőjének véleménye szerint a nominalizmus Goodman által megfogalmazott felfogása *elvileg* nem realizálható, ha legalábbis azt az alapvető követelményt állítjuk fel, hogy a mai tudomány *legfontosabb* eredményei e konstrukció segítségével rekonstruálhatók legyenek. Azonban ennek az állításnak bizonyítása részletesebb érvelést követelne, mint a fentebbi néhány ellenvetés). Mi az tehát, ami arra biztat bennünket, hogy ragaszkodjunk ennek az elvnek alkalmazásához? Goodman két érvre hivatkozik: az egyik az, hogy a nominalizmussal ellentétes, „platonista”, osztályok létezését állító felfogás — felfoghatatlan, nem érthető, intuitíve nem elfogadható; a másik az, hogy mindennapi tapasztalatunk alátámasztja a nominalizmus felfogását.

Tekintsük előbb ezt az utóbbi érvet. Maga Goodman is elismeri, hogy „látszólag” a valóság tényei ellentmondanak ennek az „elképzelésnek”. Így gyakran tapasztaljuk, hogy különböző dolgok egy és ugyanazon anyagból állnak, hogy egy és ugyanazon elemekből álló dolgok különböző időben különböző tárgyakként viselkednek. Goodman itt a „különböző időben” fogalmában látja a mentőövet. Nincs jogunk, hogy elvonatkoztassunk az időkülönbségektől, ugyanazok az elemek *különböző* időben már nem ugyanazok. Ez az ellenvetés azonban Goodman egész rendszere ellen fordul és lehetőséget ad, hogy mélyebb filozófiai premisszáit megvizsgáljuk.

A Goodman által vázolt nominalista rendszer lehetőségének egyik alapfeltétele, hogy *legyenek* olyan objektumok, amelyeket a rendszer kiinduló elemeiként, atomjaiként lehessen jellemezni. Amennyiben minden időpillanatban minden elem *mássá* alakul, helyesebben ha bármely két különböző időpillanatban nem lehetséges két azonos elemet találni, úgy a nominalista rendszer felépítése *elvileg* lehetetlen, hiszen az idő korlátlan oszthatóságára való tekin-

tettel egyáltalán nincs mit jelölni atomként. Így a nominalizmus elvének feltételezett csupán konstruktív jellege eltűnik. A nominalizmus elve mint kifejezetten *ontológiai* állítás áll előttünk: találhatók a világegyetemben olyan tárgyak, amelyek — legalábbis bizonyos időintervallumon belül — önmagukkal abszolút azonosak maradnak. Ha ez az állítás nem áll fenn, úgy a nominalizmus által feltételezett filozófiai konstrukció teljesen gyökértelenné bizonyul.

Ez az állítás azonban — jelenlegi ismereteink fényében — hamis. Nem ismerünk a világegyetemben „abszolút” individuumokat, olyan tárgyakat, amelyek akár csak meghatározott időintervallumban önmagukkal azonosak maradnak, *bármely környezetbe, bármely viszonylatokba* kerüljenek is. Az, hogy egy tárgy azonos maradjon önmagával avagy sem, saját tulajdonságain kívül, függ az őt környező tárgytól, ezekkel alkotott viszonyaitól is. A világegyetemenk nincsenek olyan végső elemei, amelyek a megfelelő filozófiai konstrukció atomjainak funkcióját tölthetnék be. Az egyes tárgyak individualitása, önállósága és elkülönültsége relatív, egy meghatározott általános struktúrától függő és annak megfelelően változó.

Épp ezért a nominalizmus elve nem fogadható el sem ontológiai, sem logikai-konstrukciós feltevés formájában. Lehetséges, hogy „egyszerűbbnek” tűnik az olyan felfogás, amely feltételezi, hogy világunk valamiféle egyszerű, tovább nem analizálható „elemekből” és azok kombinációiból áll. Ez a kép azonban nem felel meg a valóságnak. Ahogy fel kell tételeznünk azt, hogy minden egyes tárgy, legyen akár elektron, akár ember, vagy naprendszer, csak egy bizonyos meghatározott környezetben, meghatározott külső feltételek között őrzi meg a maga individualitását, hogy egedisége nem abszolút, csak relatív, úgy fel kell tételeznünk azt is, hogy az objektív valóság tárgyai közti egyes viszonyok, strukturális kapcsolatok (amelyeket a tudomány törvényei tükröznek vissza) *bizonyos határok közt* szintén megmaradnak ugyanazoknak, habár azok a tárgyak, amelyek közt fennállnak, konkrét individualitásokat tekintve, *megváltoznak*, másokkal cserélődnek fel. A valóság tárgyainak relatív individualitását a köztük fennálló viszonyok relatív állandósága, általánossága egészíti ki.

*

Goodman feltétlenül érdekes és vitára késztető írása mellett igen szürkén hat a szimpozionum másik két előadása. *Bochenski* tanulmánya („Az univerzálék problémája”),

legalább is első felében, kitűnő példa arra, hogyan lehet a mai logika elveit felhasználni a meglevő filozófiai problémák elkerülésére és a logikai ellentmondások elleplezésére. A szerző cikke elején magát nominalistának nevezi, leszögezi, hogy nem léteznek olyan nem-gondolati dolgok, amelyek általánosak volnának, a való világban minden egyedi. Azonban mint a kifejtés menetéből világosan kitűnik, álláspontja inkább mérsékelt realizmusként jellemezhető. Az univerzálék problémáját őt síkon kívánja vizsgálni: a nyelvi szimbólumok, a szubjektív gondolati létezők (képzetek, fogalmak stb.), az objektív jelentések, a fenomenális létezők (a közvetlen érzéki vagy intellektuális szemlélet tárgyai) és a transzcendens létezők síkján. Ezen szintek közül azonnal elveti a szubjektív jelenségek és a transzcendens realitások szféráját, az utóbbit azzal az érveléssel, hogy közvetlenül nem tapasztaljuk őket, közvetve pedig csak a fenomenális világ tényeiből következtethetünk létükre, tehát elég ezen utóbbit vizsgálni. A fennmaradó három terület közül is voltaképp csak ezzel foglalkozik a szerző, az univerzálékkal kapcsolatban a jelek és jelentések területén felmerülő problémákat igyekezve visszavezetni a fenomenális jelenségek szférájában felmerülő egyes kérdésekre. Mindenesetre már itt leszögezi, hogy nem kerülhetjük el annak feltételezését, hogy van a jelentéseknek olyan formája, amely nem azonos a szimbólum használatával, a rajta végzett operációkkal, az ún. eideitikus jelentés, és vannak általános eideitikus jelentéssel bíró szimbólumok is. Azonban ez a viszonylag sovány tartalom nehezen kárpótolhat a kifejtés hihetetlenül precenziózus, hosszadalmas és nem kevésbé lapos voltáért. A gyanútlan olvasót sorhosszúságú formulák vágják fejbe, amelyek az esetek többségében a legköznapibb trivialisításokat vagy egyszerű logikai zavart fejeznek ki — matematikailag egzakt formában. Érdemes megnézni pl. a következő formulát: $(x, l) : Un(x, l) . \equiv . (Ey, z, t, u) . ySl . zSl . yHx . zHx . yPt . zPu . u$. Jelenti ez a következőt: egy szimbólum akkor univerzális, ha két különböző objektummal kapcsolatban használjuk. A matematika szisztematikus felépítése számára gyakran jelentéssel bíró egyes trivialisnak tűnő megállapítások világos rögzítése, szimbolizálása és a rendszerben játszott szerepük tisztázása. Ez azonban korántsem jelenti, hogy minden szimbolikus formába öntött trivilitás egyben tudományos vagy filozófiai jelentőséget nyer. Az ilyen kifejtés egzaktága különben csak látszólagos. Például szerzőnk igen

hasznosan tenné, ha megmondaná, mit is ért „objektumon”. Ugyanis, ha, mint ő, csak a fenomenális jelenségek síkján vizsgálódok, egy és ugyanazon ember is különböző látószögekből nézve különböző, nem azonos objektum, nem is beszélve arról, ha különböző emberek néznek egy és ugyanazon objektumot, nincs jogom feltételezni annak fenomenális azonosságát. Így bármely tulajdonnév is, az ő fentebbi meghatározása értelmében — ha fenomenalizmusát komolyan vesszük — univerzális szimbólum, ami elég meglepő eredmény — azonban korántsem véletlen. Elég arra emlékezni, hogy Russell a maga neutrális monista korszakában határozottan leszögezte, hogy voltaképp csak az „ez” - név, és bármely úgynevezett tulajdonnév nem egyéb meghatározott leírásnál (a szó speciális logikai értelmében). A különbség Russell és Bochenski közt mindössze az, hogy az előbbi, mint jelentős gondolkodó, valóban végigviszi — ha kell ad absurdum — a maga helytelen előfeltevéseiből következő állításait, míg az utóbbi kicsinyes szimboliztikus játékkal igyekszik elfedni az olvasó előtt szubjektív idealista filozófiájának ellentmondásait és tarthatatlanságát.

Csak a cikk második, rövidebb része tartalmaz néhány érdekes gondolatot. Itt a fenomenális létezők szintjén vizsgálja az univerzálék problémáját Bochenski — az esetek többségében azonban az, amit mond, voltaképp a tudatunktól függetlenül létező világra vonatkozik — melynek létét ugyanekkor ő legalábbis problematikusnak nyilvánítja — és értelmét veszti, ha a szubjektív tapasztalatra vonatkoztatjuk. Ez a vonás általában jellemző az egész pozitivistá ihletettséggű filozófiai irodalomra, amely általános formában állandóan leszögezve az objektív világ létére vonatkozó kérdés értelmetlen voltát, minden állítást a szubjektív tapasztalatra vonatkoztatva, szívesen csempészi vissza az egyes konkrét kérdések vizsgálata során a szubjektív tapasztalat helyébe az objektív, tudattól független világot, hogy bizonyos, idealizmusából következő nehézségeket egyszerűen eltüntessen.

E problémára vonatkozó vizsgálódásait Bochenski annak leszögezésével kezdi, hogy az általunk alkalmazott klasszifikációk legalább egy része nem tekinthető teljesen arbitrálnak, azaz magukban a rendszerezett tárgyakban van valami, e tárgyak közt léteznek olyan viszonyok, amelyek ezt a klasszifikációt igazolják és lehetővé teszik. Milyen jellegű ez a viszony? Két lehetséges válasz adható erre a kérdésre: a hasonlóság-elmélet és az azonos-

ság-elmélet. Az első szerint a klasszifikációk alapjául szolgáló viszony a tárgyak hasonlósága, a másik szerint bizonyos aspektusokban vagy aspektusokban, bizonyos tulajdonságaikban meglevő azonosságuk. Az első elmélet azonban, amely a nominalista számára a legelfogadhatóbb lenne, önellentmondásos, önmaga feltételezi az ellentett elmélet igazságát. Ugyanis minden hasonlóságon alapuló klasszifikáció már feltételezi az azonosságot: nem egyszerűen hasonlóság, de meghatározott aspektusban való hasonlóság alapján rendszerezünk (szín, forma, nagyság stb. szerint). Ha pl. szín szerinti hasonlóság szolgál a rendszerezés alapjául, úgy lehetséges, hogy e dolgok színük tekintetében csak hasonlók, azonban valamennyi színes, azaz bizonyos tulajdonságuk azonos. Tehát csak az azonosság-elmélet bizonyul elfogadhatónak. Azonban ez az elmélet is találkozik bizonyos nehézségekkel, amelyre már a görög szkeptikusok is rámutattak. Ez az ellenvetés a következőképp fogalmazható meg: legyen adva két különböző dolog, melyeknek egy és ugyanazon (azonos) tulajdonsága van. Mivel e két dolog különböző, tehát van legalább egy olyan tulajdonság Ψ , amely az egyikhez hozzátartozik (legyen ez x) és a másikhoz (y) nem. Ha az azonos tulajdonságot x -ben tekintem, ennek a tulajdonságnak megvan az a tulajdonsága, hogy együtt szerepel Ψ -vel, y -ban viszont e tulajdonsága nincs meg. Tehát a Ψ tulajdonság a két szóban forgó esetben nem lehet azonos, mivel maga is különböző tulajdonságokkal bír. Bochenski nem lát más kiutat ebből a helyzetből, mint annak feltételezését, hogy az azonosságnak általában alkalmazott matematikai—logikai fogalma (amely szerint két dolog csak akkor azonos, ha minden, amit az elsőről állítok, a másodiktól is állítható) a predikátumok esetében nem alkalmazható változtatás nélkül, ez esetben az azonosságnak egy más típusát kell kialakítanunk. Az itt fellépő azonosság csak részleges azonosság, nem felel meg a dolgok szintjén fellépő teljes azonosságnak. Bochenski végső következtetése az, hogy a különböző ontológiai szinteken (pl. a tárgyak és a tulajdonságok szintjén) az azonosság és a létezés különböző típusai, értelmei érvényesek. Ennek a ténynek meg nem értése jellemzi szerinte mind az extrém nominalizmust, mind az extrém realizmust. Ezen doktrínák hibája nem az, hogy helytelenül oldják meg az univerzálék kérdését, hanem az, hogy fel sem vetik. Mert az univerzálék kérdése elsősorban annak problémája, hogyan magyarázható meg az azonosság. És ez a bonyolult probléma egyszerűen eltűnik, ha

kezdetben már minden azonosságot mint tárgyak közti azonosságot (matematikai—logikai azonosságot) fogunk fel, avagy ha tagadjuk azt, hogy egyáltalán lehetséges azonosság. A probléma helyes megválaszolása a jelen pillanatban azért okoz nehézségeket, mert még nem állnak rendelkezésünkre elégséges logikai eszközök az azonosság különböző típusainak pontos meghatározásához.

A szimpoziumon a „platonista” álláspontot napjaink egyik legkiválóbb logikusa, A. Church védelmezte. Church előadása („*Állítások és mondatok*” [*Propositions and sentences*]) a kérdés egy speciális logikai vetületével, a „jelentés” problémájával foglalkozott, melynek ismertetéséhez néhány szót kell előlegeznünk.

Tekintsük valamely nyelv valamely szavát, pl. a magyar „asztal” szót. E szót legalább három aspektusban tekinthetem. Tekinthetem először mint tárgyat, önálló objektumot: pl. mint nyomdafesték meghatározott konfigurációját, amely más hasonló jellegű tárgyakkal együtt, meghatározott sorrendben elrendezve, nagyobb tárgyi egységeket alkot (ezek felelnek meg a mondatoknak, mondatok sorozatainak stb.). Bármennyire szokatlan is legyen a szemléletnek ez a módja, bizonyos, meghatározott esetekben — axiomatizált és formalizált rendszerek esetében — mikor a „tárgyak” kombinációt irányító szabályok világosan fixáltak és meghatározhatók, — igen eredményes, gyümölcsöző lehet. Lényegileg a szimbolikus logika a szavak ilyen vizsgálatának lehetőségén alapul. Természetesen, ez a vizsgálati mód korántsem az egyedüli. Az „asztal” szót tekinthetem, mint olyant, ami *jelöl* valamit, ami valami nyelven kívülre (az adott esetben jól ismert anyagi tárgynak) *jele*, *szimbóluma*. (Ez a funkció az, amit az angol nyelvű logikai irodalom „reference”, „denoting”, a német „die Bedeutung” néven ismer.) Tekinthetem azonban e szót egy harmadik aspektusban is, *jelentését*, *értelmét* véve (ezt jelöli az angol logikai irodalom „sense”, „meaning”, a német a „der Sinn” szóval), azt, amit e szó jelent az e nyelven beszélők emberek számára. Ez a funkció nem azonos (legalább is feltehetőleg) az előbbivel. Egy és ugyanazon tárgyat jelölő szavak, sőt akár egyetlen szó jelentése sem feltétlenül azonos (különböző emberek számára, különböző pillanatokban): az, hogy a „szív” mit *jelöl*, azt egyformán tudja minden magyarul beszélő ember. Azonban az orvos számára jelentése (amit ért ezen) nem azonos azzal, ahogy a laikus érti. Ennek a pszichológiai különbségnek tiszta logikai megfele-

lője is van. Tekintsük a következő kifejezéseket: „Shakespeare” és „a Hamlet szerzője”. Ezek egy és ugyanazon dolgot *jelölik*, második aspektusukat tekintve azonosak (az egyszerűség kedvéért vonatkoztatunk el attól, hogy az egyik egy szó, míg a másik több szóból álló leírás, ezt a nehézséget el lehetne kerülni más példákon, részletes megvitatása viszont azt az igen nehéz problémát vetné fel, hogy mi is a „szó”). Azonban korántsem azonosak harmadik aspektusukat tekintve. „Shakespeare a Hamlet szerzője” — ez az állítás szintetikus, ténymegállapítás, míg „Shakespeare az Shakespeare” — analitikus, logikai igazság. Ha a szavaknak a harmadik aspektusát mellőzzük, a két, azonos tárgyat jelölő, szó felcseréléséből származó igen lényeges logikai különbség létrejötte megmagyarázhatatlanná válik.

Ezt a megkülönböztetést nemcsak szavak, hanem mondatok esetében is megtehetjük, ezeket is tekinthetjük önálló tárgyakként, valamire vonatkozó jelekként és jelentésként (a mondatoknak ezt az utóbbi aspektusát jelöli Church a latinból származó „proposition” szóval). Azonban épp e harmadik aspektusnak léte jelentős problémákat és vitákat okoz. A nominalista beállítottságú logikusok elvetik a jelentést, mint önálló aspektust, mivel ennek feltételezése (lévén a jelentések egy része általános) maga után vonná annak elismerését, hogy az univerzáléknak legalább egy faja létezik. Argumentációjukban arra hivatkoznak, hogy valami hasonló feltételezése a logikában (pszichológiai jogosultságát nem tagadják) feltétlenül a platoni eszmék valamely válfajának felújítását eredményezné. Épp ezért arra törekszenek, hogy a szó, mondat jelentését visszavezessék ennek más (szemantikai és pragmatikai) aspektusaira. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelentés kiküszöbölése gyakran csak előjáték ahhoz, hogy szó és tárgy szemantikai kapcsolatát, a jelölést is likvidálják vagy legalábbis szubjektivistá értelmézésé számára nyissanak utat. Különösen jellemző ez a tendencia Quine logikai—filozófiai nyelvelméletére.

Church cikke épp ezekre a nominalista támadásokra kíván válaszolni. Ez a válasz azonban korántsem meggyőző. Church elsősorban arra hivatkozik (és ezt bizonyítja is), hogy a jelentés és propositio fogalmának nominalista konstrukciókkal való helyettesítésére tett eddigi javaslatok eredménytelenek és elfogadhatatlanok voltak, ez a program nincs végrehajtva. Sőt, ha végrehajtása egy későbbi időpontban sikerülne is, ez olyan bonyolult és hosszadalmas átalakításokat és konstrukciókat köve-

telne meg, amelyek a logika egész felépítését áttekinthetlenségig bonyolulttá tennék. A jelentés fogalmát épp ezért el kell fogadnunk, éppúgy, ahogy a matematika vagy fizika leegyszerűsítésének céljából is bevezetünk az axiómákban szereplő létezőkön kívül segédfogalmakat, egyéb létezőket. Ezt az alapvető gondolatot egészíti aztán ki több finom, ha nem is döntő jelentőségű megjegyzéssel, pl. azzal, hogy a finitiztikus nominalizmus számára elérhetlenné válnak olyan egyszerű disztinkciók, mint a különbség a között, hogy egy tételt egy adott axioma rendszeren belül elvileg nem lehet bebizonyítani (a Gödel-tétel értelmében), és aközött, hogy a tétel lehetséges bizonyítása oly hosszú, hogy gyakorlatilag nem leírható.

Church megjegyzései helyesek és gyakorlati szempontból meggyőzőek. Korántsem ilyenek azonban elméletileg. A matematikai és fizikai „segédfogalmakkal” való analógia sántít. E „segédfogalmakat” ugyanis egyértelműen definiálni tudjuk az axiómákban szereplő primitív terminusok segítségével úgy, hogy a rendszerben való szerepeltetésük sem logikai ellentmondáshoz, sem az objektív valóság tapasztalati tényeinek meg nem felelő ítéletekhez nem vezet. És éppen ez az, amit nem tudunk megcsinálni a jelentés esetében. Ez ideig nem sikerült a jelentés fogalmát egyértelműen megmagyarázni, más, alapvetőbb fogalmakra visszavezetni, vagy használatát úgy korlátozni, hogy az logikailag teljesen szabatos legyen (olyan mértékben, ahogy azt a logikában használt fogalmaktól megköveteljük) s ugyanakkor minden objektív idealista, platonista interpretáció

lehetőségét kizárja. Ezt a veszélyt, persze sokszorosan felnagyítva, használják fel a fogalom nominalista bírálói. Persze, a jelentés fogalma igen hasznos fogalom mindazokon a területeken, így a logikában is, melyek a gondolkodás tanulmányozásával foglalkoznak. De pusztán a hasznosságra hivatkozni nem elegendő; hogy a nominalizmus érveit valóban vissza tudjuk utasítani, meg kell oldani a fentebbi, jelenleg nem teljesített feladatot. Nyilván ebben jelentős szerep vár a marxista logikusokra is. Különböző Church érvelésének hitelét igen lerontja az a tény is, hogy érvelve a jelentés fogalmának hasznossága mellett, maga is elköveti azt a hibát, amittől a nominalisták óva intenek: objektív idealista szellemben értelmezni a fogalmat, azt állítván, kifejezetten Leibniz gondolatmenetét idézve fel, hogy az „igaz” és „hamis” mint predikátumok nem a gondolatokra és nem a tárgyakra, hanem a propositiókra, az absztrakt állításokra vonatkoznak.

A szimpozium — azon kívül, hogy megmutatta a mai burzsoá filozófia idealista jellegéből adódó tartalmi és logikai torzításokat — számunkra tanulságos lehet abból a szempontból, hogy felhívja a figyelmet a nagyobb logikai pontosság követelményére. Éppen az univerzálék esetében jelentkezik nálunk, főleg egyes népszerűsítő művekben az a veszély, hogy az elvileg helyes tételeket logikailag nem egzaktnak, nem teljesen világos formában fejtenek ki. Ezeknek a kérdéseknek további vizsgálata elősegítheti egyben a mai burzsoá filozófiai nézetek elleni kritikai harc sikerét is.

Márkus György

Determinizmus és szabadság a modern tudományok korában

A sokatigéző cím egy tudományos ülészak referátumait tartalmazza, amelyek a New York-i Egyetem Filozófiai Intézete által rendezett szimpoziumon hangzottak el. Az ülészak jellegéből következően a résztvevők viszonylag rövid, a probléma leglényegesebb vonásait sűrítő hozzászólásokra vállalkoztak, ami lehetetlenné tette a kérdések monografikus igényű, sokoldalú feldolgozását. A szimpozium anyaga alapján nem ismerkedhetünk meg bővebben egy-egy szerzővel, ezt a hiányosságot azonban bőven ellensúlyozza az az élő vita, amely bepillantást enged az amerikai filozófia alkotóműhelyébe.

Az ülészak jellegzetessége, hogy a komplex témával összhangban nemcsak a hivatásos filozófusok vettek részt a vitában, hanem a filozófia iránt érdeklődő neves fizikusok, jogászok, etikusok is. Ebből ered a tematika feldolgozásának hármas tagozódása. Először a determinizmus és indeterminizmus általános filozófiai problémáit vizsgálták, azután a kérdés természettudományos összefüggéseit (ez a rész azonban gyakorlatilag csak a modern fizika determinizmust érintő problémáival foglalkozott), végül a harmadik kérdésesoport a „determinizmus és felelősség a jogban és az etikában” című témakört foglalta magába.

A vitában elhangzott felszólalások rendkívül magas száma (27 hozzászólás) nem ad lehetőséget arra, hogy egyenként foglalkozunk az összes nézetekkel. Számunkra elsősorban az az érdekes, hogy milyen általános vonások jellemezték a vitát, milyen világnézeti alapon ütköztek össze az ellentétes nézetek.

A vitaindító referátumot *B. Blanshard* tartotta „A determinizmus ügye” címmel. Blanshard koncepciója jellegzetesen *mechanikus*, a determinizmus lényegét az ok-hatás viszony egyetemességében látja (képletileg: ha A fennáll, akkor B feltétlenül bekövetkezik). A determinizmus meghatározásánál Blanshard figyelmen kívül hagyja az okozott jelenség önmozgását és szerepét az okozat létrejöttében s ezzel lehetőséget ad nagyszámú vitapartnerének, hogy a mechanikus elemek jogos bírálatát felhasználva, megkíséreljek a determinizmus tudományos elégtelenségét bebizonyítani.

Blanshard érdeme, hogy szembeszáll azzal az uralkodó felfogással, amely a kvantummechanika eredményeit egyértelműen az indeterminizmus bizonyítékának tartja. Rámutat arra, hogy ebben a kérdésben korántsem egységes a legnevesebb fizikusok álláspontja: Heisenberg, Bohr, Eddington indeterminizmusa mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni Russel, Planck és Einstein nézetét sem, akik továbbra is egy determinisztikus világkép mellett törtek lándzsát. Véleménye szerint a Heisenberg-féle bizonytalansági relációból nem azt a következtetést kell levonni, hogy az oksági törvény a mikrojelenségek-nél érvényét veszítette, hanem azt, hogy „tudásunk bizonyos területein ismereteinknek az oksági törvényt illetően vannak határai”, de az oksági törvény tudásunktól függetlenül egyetemesen hat.

Blanshard determinizmusát az indeterminizmus képviselői több oldalról támadták. Az egyik legérdekesebb reakció az analitikus irányzat hívének, *M Black*-nek cikke, amelynek címe: „Előidézni valamit” (Making something Happen). Black egyetlen példa (egy pohár víz megívása) sokoldalú elemzésén keresztül mutatja ki azt, hogy egy cselekmény előidézése mennyire sajátos formákat ölthet, s hogy az okozati összefüggés differenciálatlan alkalmazása elmossa a jelenségek közötti különbségeket. Az analízis eredményeként azonban Black nem arra a következtetésre jut, hogy az okozati összefüggés kategóriája tovább finomítható: ellenkezőleg, az okozati összefüggést általában alkalmatlan segédeszköznek tartja a tudomány számára. „A tudományos szemlélet az okozati koncepció halála” — írja:

Az indeterminizmus képviselőinek legfőbb érve, amelyet több változatban használnak fel: az *okozati összefüggés* ismeretelméleti síkra való helyezése és azonosítása az *előreláthatóság* (predictability) *problémájával*.

Ezt az elvet legtisztábban az egyik legreakciósabb amerikai filozófus, *S. Hook* képviseli, akinek égisze alatt a kötet létrejött. Hook szerint az okozati összefüggésnek annyiban van pragmatikus értéke, amennyiben az ok segítségével az okozat előre kiszámítható. Mivel a modern tudományos felfogás szerint számos olyan terület van (például a mikrofizika, a történelem stb.), ahol az előrelátás elvileg lehetetlen, a determinizmus tarthatatlansága nyilvánvaló — állítja a szerző.

Jellegzetesen cinikus választ ad Hook arra az ellenvetésre, hogy az előreláthatóság hiánya talán az adott terület okozati összefüggéseinek bonyolultságából ered s ami ma előreláthatatlan a tudomány számára az, — mivel objektíve meghatározott —, a jövőben előrelátható lesz. Hook nem tagadja annak a lehetőségét, hogy az előreláthatóság hiánya egy meglévő, de bonyolult oksági összefüggésből származhat, azonban a pragmatizmus számára ez tökéletesen egyet jelent: bármi legyen is az előreláthatóság hiányának oka, a tudomány ezeket a jelenségeket jelenlegi előreláthatatlanságuk alapján indeterminálnak tekinti.

Az előreláthatóság elvének másik képviselője *W. Barrett*. Barrett abból az érvből indul ki, amelyet James (és Windelband) alkalmazott a determinizmussal szemben: a determinizmus figyelmen kívül hagyja azt az *újat*, amely a jelenségekben létrejön s az okokból levezethetetlen. Ez az új elem az oka annak, hogy az események széles területe előreláthatatlan a tudományos kutatás számára. Barrett koncepciója a *vallási indeterminizmus sajátos válfaja*; szerinte isten, aki mindenről tud, képes az összes jelenségek előrelátására, az ember azonban „a képernyő másik oldalán él” s ezért ne ártsa magát isten dolgába.

Ezzel Barrett önkéntelenül is ítéletet mond saját indeterminizmusa felett. Állásfoglalásából világosan kiderül, hogy a jelenségek objektíven determináltak s csak egy antropomorf (Barrett kifejezése) szemlélet számára tűnnek a jelenségek indeterminuáltaknak.

Barrett négy területen próbálja kimutatni az előreláthatóság hiányát: a matematikában Gödel tételére utal, a fizikában a kvantummechanika eredményeire, a művészetben a művészi intuíciora, amelynek következtében a művészek általában nem

tudják előre, milyen művet hoznak létre, és végül a történelemre, ahol — hallgatólagosan felhasználva az újkantianus szemléletet — a történelmi események egyedi ségére hivatkozik.

Az érvek közül a legérdekesebb a történelemmel összefüggő fejtegetés, amelyben világosan kifejezésre jut Barrett reakciói, idealista történelemszemlélete. Barrett szerint ugyanis az a történelemszemlélet, amely akár a történelmi események fő vonalát is előreláthatónak veszi, elavult, XIX. századbeli, „inkább ideológiai, mint tudományos elképzelés”. Az elavult és a modern szemlélet ellentétere az októberi forradalom „marxista” és pragmatikus értékelését hozza fel példának. Jellemző, hogy az októberi forradalom marxista ábrázolására Barrett „véletlenül” nem talált jobb lehetőséget, mint Trockij „Az orosz forradalom” című munkáját.

Barrett azt igyekszik kimutatni, hogy a marxista történeti felfogás nem a történelemből indul ki, hanem előre meghatározott sémák igazolásaként állítja be a történelmi eseményeket, szemben a modern szemlélettel, amelyre példaként S. Hook „A hős a történelemben” című munkáját hozza fel. A cikkből nem derül ki, hogy Barrett tudatlan vagy hamisít, amikor a marxista szemlélet lejáratása érdekében azt állítja, hogy a marxisták közül 1914 előtt senki sem mondta azt, hogy a forradalom esetleg Oroszországban fog kitörni. Barrett végkövetkeztetése egyértelmű: „A történelmi jövő teljesen problematikus és bizonytalan.”

A fizikusok többsége is az indeterminizmus mellett foglalt állást. *P. Bridgman*, az ismert fizikus, vitaindító cikkében sokoldalúan ábrázolja a fizikai indeterminizmus és determinizmus harcát. Az indeterminista Bridgman szerint a *mikrofizika területén a véletlen és a valószínűség* jelentős szerepe következtében, az oksági törvény érvényét veszti. A mikrofizikában jelentkező véletlen és valószínűség nem epistemológikus, hanem *ontológikus*, s ennek bizonyítékeként Neumann tanítására hivatkozik, aki szerint nem lehetnek olyan „rejtett paraméterek”, amelyek a véletlenszerű jelenségeket meghatározzák.

Bridgman nem elégszik meg a Barrett által felhozott vallási és más idealista érvekkel, sőt érdekes módon Einstein determinisztikus álláspontját éppen vallási alapja miatt kritizálja. Bridgman szerint Margenau iskolája következetesebb determinizmusában mint Einstein, aki azon az alapon tagadja a véletlen és valószínűség objektivitását a kvantummechanikában, hogy „az Uristen nem kockázik”, tehát

nem alkotott olyan rendszert, amelyben véletlen összefüggések vannak. Ha Einstein azt mondta volna, hogy vannak még feltáratlan kísérleti tények, amelyek meghatározzák a véletlen jelenségeket, akkor ez tartható álláspont lenne.

Margenau irányzata ugyanakkor közelebb áll az indeterminizmushoz, mert ez az irányzat nem állítja azt, hogy az egyes mikrorészecskék mozgása és helyzete okozatilag meghatározott, hanem mozgásuk statisztikai törvényszerűségéből vezeti le determinista álláspontját. Ezzel a felfogással szemben Bridgman Born nézetére hivatkozik: „A véletlen csak egy szubjektum várakozásával összefüggésben értelmezhető”, és ez a szubjektívizmus kizárja az objektív oksági viszony fennállását.

A determinizmus előretörésének jele, hogy más modern művekhez hasonlóan, a determinisztikus és indeterminisztikus álláspontot már nem úgy állítja szembe Bridgman, mint az elavult mechanikus szemlélet és a modern indeterminisztikus koncepció ellentétét, hanem a konzervatív determinista álláspont és a modernebb determinisztikus felfogás kontrasztjaként.

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya *C. J. Ducasse* tollából ered. Ducasse oly módon próbálja megvédeni a determinizmust, hogy közben igyekszik magát elhatárolni Blanshard determinizmusának mechanikus oldalaitól. Ducasse szerint alaptalan az az indeterminista koncepció, amely az előreláthatóságot mechanikusan azonosítja a determinizmussal s az előreláthatóság hiányából a determinizmus csődjére következtet. Az előreláthatóság követelménye csak a Laplace-féle mechanikus determinizmus szükségzerű velejárója.

Ducasse sokoldalúan bírálja a Laplace-féle koncepciót, amelynek fő fogyatékoságát abban látja, hogy egyetlen mozgásformával, a mechanikával próbálja az összes jelenségeket megmagyarázni és ezáltal figyelmen kívül hagyja a többi törvényszerűséget, valamint a jelenségek egyedi törvények által meg nem határozott részét. Ducasse ahhoz a következtetéshez jut, hogy „a determinizmus az *elméleti előreláthatóság* értelmében jámbor, de bigott szükséglete a tudományos hitnek”.

Ducasse azonban nem a determinizmust tartja helytelennek, hanem annak csak mechanisztikus válfaját ítéli el és egyértelműen állást foglal a determinizmus modern válfaja mellett, amely az oksági törvényt az egyes tudományterületek sajátosságainak megfelelően differenciáltan értelmezi és a törvényszerűségek mellett elismeri az okozatilag meghatározott véletlen jelenségeket is.

A kötet jelentős részét teszik ki azok a viták, amelyek az emberi szabadság, valamint az erkölcsi és jogi felelősségrevonás problémáival foglalkoznak. A vita alapját P. Edwards és J. Hospers cikkei alkotják. Edwards abból a megkülönböztetésből indul ki, amelyet James állított fel a determinizmus két válfajának értékelésére. James különbséget tesz a következetes, a fatalizmusig eljutó, úgynevezett kemény determinizmus (hard determinism) (amelynek képviselői többek közt Priestley, Schopenhauer (?), Freud és Clarence Darrow) és a determinizmust és indeterminizmust összeegyeztetni kívánó „lágy determinizmus” (soft determinism) között, (amelynek képviselőik Shlick, Ayer, Stevenson és Noel Smith).

Edwards és Hospers egyaránt az Amerikában népszerűtlen kemény determinizmus mellett foglalnak állást, bár elhatárolják magukat a fatalizmustól. Álláspontjuk lényege: ha minden jelenség okozatilag meghatározott, akkor az emberi akarat is determinált, következésképpen az emberek erkölcsi és jogi felelősségrevonása csak a társadalom védelmén alapulhat; a szubjektív elítélés és értékelés azonban kiküszöbölendő, mert az elítélendő cselekmény elkövetője éppúgy nem cselekedhetett másképpen mint az, aki társadalmilag hasznos magatartást tanúsított. Edwards és különösen Hospers figyelmen kívül hagyják az erkölcsi és jogi felelősségrevonás objektív oldalát (hogy tudniillik valamely magatartás akkor is jó vagy rossz marad, ha azt nem „szabad akaratból” követték el) a szubjektív oldal kiküszöbölése koncepciójukban elnyeli az objektív oldalt is.

Rendkívül jellemzők Hospersnek az akarat teljes meghatározottsága mellett felhozott érvei. Hospers szerint az emberi akarat látszólagos meghatározatlansága és az ezzel összefüggő hamis szabadságérzés onnan ered, hogy az emberek nincsenek tudatában azoknak a valódi hajtóerőknek, amelyek akaratukat meghatározzák. Ezek a fel nem ismert okok a tudatalatti tényezők, amelyek a gyermekkorban kialakulva egyértelműen meghatározzák azt, hogy ki válik bűnözővé s ki marad törvénytisztelő polgár. Hospers freudí alapon áll, s legfőbb érvként a pszichoanalitikusok eredményeire hivatkozik, akik a múltból következtetnek a jelenre és kis jelekből meg tudják állapítani, hogyan fog a vizsgált ember a jövőben cselekedni.

A vitában résztvevők zöme bírálta Edwards és Hospers koncepcióját. A bírálat jellegzetessége, hogy nemcsak és nem is elsősorban a koncepció túlzásait kifo-

gásolták, hanem magát a determinista alapgondolatot tartották helytelennek. H. Hintz szerint Edwardséknak egyáltalán nem sikerült megcáfolniuk azt az alapigazságot, hogy az ember másképpen is választhatott volna, mint ahogyan választott. Hintz azt a sokszor ismételt és a deterministák által megválaszolt ellenérvet hozza fel, hogy a jövőbeni eltérő választás igazolja azt, hogy a jelenben is többféleképpen választhat az ember.

Hintz nem a környezettől való viszonylagos függetlenség érdekében emel szót (ezt a viszonylagos függetlenséget Edwardsék sem tagadják), hanem az akarat szubjektív meghatározatlansága mellett foglal állást. Ezen az alapon helyteleníti, hogy Edwardsék koncepciójában a felelősség csak pragmatikus ösztönzés a jövőbeli cselekedetek számára s azt állítja, hogy az ilyen értékelés aláassa az emberi méltóságot és a civilizált társadalmat.

Hasonlóképpen foglal állást a nemrég elhunyt A. Pap, aki azzal érvel, hogy a determinista álláspont alapkérdése „választhatom-e a választásomat” értelmetlen probléma. A determinizmus hibája abban áll, hogy a determináltságot azonosítja a kényszerítéssel. Pap tulajdonképpen a puha determinizmus híve, a determinizmust összeegyeztethetőnek tartja a választási szabadsággal.

Sokat foglalkozik a determinizmus erkölcsi és jogi problémáival S. Hook is, aki abszurditásig élezi az edwardsi álláspont ellentmondásait, hogy ezzel a determinizmust mindjobban megfoszsa hitelétől. Hook egyrészt azzal érvel, hogyha az embernek akarata teljesen meghatározott, akkor igazolható a „Karamazov testvérek”-ben szereplő Szmergyakov életelve: „minden dolog megengedett”. A kemény determinizmus — állítólag — szentimentalizmushoz vezet, annyi sajnálat jut a bűnösnek, hogy nem marad belőle az áldozatnak.

Jellemző, hogy Hook minden eszközt felhasznál reakciós politikai pecsenyéjének a megsütéséhez és ezért a következő szónoki kérdést teszi fel: „Azt vetik szemünkre, (a deterministák), miért vádoljuk Sztálint és Hitlert” — önként elkövetett bűneikért, hiszen Hitler és Sztálin életútja csecsemőkoruk óta okozatilag meghatározott volt? (A hasonlatból világosan kiderül Hook célja, Sztálin és Hitler, a Szovjetunió és a náci Németország hamis azonosítása. Ugyanez a törekvés jelentkezik H. Hart írásában, aki a rossz büntetőjog példájaként három államot említ együtt: a náci Németországot, a Szovjetuniót és Dél-Afrikát.)

Mi az oka annak, hogy az amerikai filozófiában, ahol az idealista irányzatok szinte egyeduralgoló szerepet játszanak, ilyen éles formát ölthet a determinizmus és indeterminizmus harca?

Ez a jelenség csak annak tűnhet szokatlannak, aki a determinizmust mechanikusan azonosítja a materializmussal, és ezért ebben az összeütközésben feltétlenül a materializmus és idealizmus összecsapását véli felfedezni. A valóságban azonban a determinizmus és indeterminizmus problémái *viszonylag* függetlenek az idealizmus és materializmus kérdéseitől. Igaz, az indeterminizmus mindig idealista tendenciákat rejt magában, mert a meghatározatlanság szükségszerűen misztikus, irracionális tényezőkkel kapcsolódik össze, de a determinizmus már sokkal szélesebb világnézeti tartalmakat foglalhat magában, egyaránt létrejöhet idealista és materialista talajon.

Ha világnézeti tartalmuk alapján vizsgáljuk meg a kötetben szereplő harcokat, akkor világosan kiderül, hogy a legtöbb esetben az *idealista determinizmus* csap össze az *idealista indeterminizmussal*. Blanshard, a determinizmus egyik fő képviselője, cikkének összefoglalójában egyértelműen elhatárolja magát a materializmustól és kijelenti, abszurditás azt hinni, hogy a determinizmus feltétlenül magában foglalja a materializmust.

Nem nehéz felfedni a Hospers-féle determinizmus idealista jellegét sem. Hospers teljesen egyetért a freudizmussal, determinizmusa jórészt misztikus, tudatalatti tényezőkön nyugszik, amelyek már a csecsemőkorban megváltoztathatatlanul meghatározzák az emberek életútját.

Jellemző, hogy az egész erkölcsi és jogi kérdésekkel foglalkozó részben még csak fel sem merül annak a gondolata, hogy a társadalom anyagi tényezői determinálják-e az emberek akaratát.

A kötet szerzőinek materialista-ellenesége a legvilágosabban Bridgman okfejtéséből derül ki, amellyel hallgatólagosan minden hozzászóló egyetértett. Bridgman az egyetlen, aki a materialista determinizmussal közvetlenül is polemizál és a dialektikus materializmushoz közelálló Mario Bunge-t választja ellenfelül. Bridgman is-

merteti Bunge materialista axiómáit, és azután leszögezi, hogy a determinizmus e fajtája tudománytalan, mert nem a tudományos tapasztalatból, hanem „tudományon kívüli” előfeltevésekből indul ki. Végül fintorogva megállapítja, hogy Bunge axiómáin „a marxista dialektika erős szaga érezhető”.

Jellemző Bridgman „objektívitására”, hogy Barrett vallási indeterminizmusában egyáltalán nem lát „tudományon kívüli” szempontokat, az állítólagos tudományon kívüliséget csak a materializmusnál hibáztatja.

A determinizmus és indeterminizmus harcának értékelésénél nem szabad megfeledkeznünk még egy lényeges mozzanatról. A hozzászólók zöme a determinizmust mechanikus értelemben fogja fel, Ducasse-t kivéve, a védelem és a támadás egyaránt egy mechanikus koncepció körül folyik. Plasztikusan fejezi ki a résztvevők ezirányú véleményét a kötet borítólapja, amelyen a cím mellett mindössze két egymásba kapcsolódó fogaskerék látható — nyilván a determinizmus emblémájaként.

Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a kötet szerzői nem fukarkodtak a reakciós politikai következtetésekkel, akkor érthetővé válik, miért engedték meg maguknak a hozzászólók, hogy az amerikai „filozófiai demokrácia” illusztrálásaként éles harcot folytassanak az idealista determinizmus és az idealista indeterminizmus kérdésében.

A világnézeti korlátok egyben megszabják a kötet színvonalát. A vitában felhozott érvek túlnyomó többsége ismert, különböző variációkban már többször elhangzott állítás, és kevés jel mutat arra, hogy a résztvevők kísérletet tennének a legújabb tudományos eredmények filozófiai általánosítására.

A kötet sajátos összeállításáért hiba lenne az anyagból közvetlenül az amerikai filozófia színvonalára következtetni (a kötet egyes szerzőinek lényegesen jobb írásai is vannak), mégis a gyűjtemény fényt vet az amerikai egyetemi filozófia világnézeti helyzetére, vitamódszereire, és ennyiben tanulságos olvasmány.

Földesi Tamás

V. P. Volgin: A társadalmi gondolat fejlődése Franciaországban a XVIII. században

(A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása. Moszkva, 1958. 413 o.)

A filozófusok és történészek érdeklődésére egyaránt számot tarthat V. P. Volginnak a XVIII. századi — döntően

burzscá — francia társadalmi gondolat fejlődéséről írt nagyszabású összefoglaló munkája.

A XVIII. századot „francia század”-nak szokás nevezni, mert — legalábbis a század derekától kezdve — az európai fejlődésre egyre nagyobb hatással van a Franciaországban kieleződő társadalmi válság és annak ideológiai vetülete, amely a burzsoá forradalmat természetileg előkészíti, majd később maga a forradalom. Franciaország a polgári forradalom klasszikus országa és egyben az az ország, amelyben a burzsoá világnézet — ha összességében tekintjük — a legmagasabb csúcspontot érte el.

A XVIII. század francia burzsoáziája a forradalom felé haladó, rohamosan öntudatosodó osztály. Ideológusai számára egyre világosabb a burzsoáziának a feudális renddel való ellentéte, ugyanakkor ez az ellentét mint az egész harmadik rend és a fennálló rendszer ellentéte jelentkezik számukra. A burzsoázia ideológusai tehát az egész társadalom, vagy legalábbis döntő többsége nevében lépnek fel, s ez az igény a társadalom összérdekeinek képviseletére egyrészt objektíve is sok tekintetben jogosult, másrészt jogosult és őszinte szubjektíve, mivel ebben a korban még sem a burzsoáziában, sem a proletariátusban nem tudatosult a két osztály kibékíthetetlen érdekellentéte. A burzsoá gondolkodást még nem köti meg a proletariátustól való félelem, viszont lelkesíti a burzsoáziának az egész nép vezetésében betöltött szerepe. Éppen ez teszi lehetővé — mint arra Volgin rámutat —, hogy — a forradalom után számára többé el nem érhető — nagy magasságokba emelkedjék. Ez határozza meg klasszikus jellegét és teszi figyelmünkre különösen érdekessé.

Ugyanakkor azonban, noha a XVIII. sz.-i francia társadalmi eszmék története „a burzsoá ideológia rohamos növekedésének és rendkívüli elterjedésének története” (5. o.), a kor eszméi már új erők jelentkezéséről is tanúskodnak. Az előproletariátus még határozatlan vágya utópikus kommunista művek megírására ösztönöznek egy sor szerzőt.

Magán a burzsoá ideológián belül is különböző áramlatok vannak, a mérsékelt ellenzéki, kompromisszumos elméletektől kezdve, amelyek a burzsoázia felső rétegének, az antif feudális front jobbszárnyának érdekeit és hangulatait tükrözik, egészen a balszárnyat alkotó kispolgárság ideológiai képviselőiig. Ráadásul a különböző áramlatok hatása fejlődési szakaszonként más és más. A század közepén még igen erősek a kompromisszumos irányzatok (ezt példázza a fizokraták „törvényes despotizmusa”, Voltaire ingadozása az angol alkotmány és a felvilágosodott monarchia között, Montesquieunek a „kompromisz-

szum szellemével” átítatott tanítása), míg a további fejlődés — noha a kompromisszumos tendenciák ekkor sem szűnnek meg — a radikálisabb áramlatok meg erősödését hozzák, Rousseau „Társadalmi szerződése” például csak a forradalom idején éri el legnagyobb hatását, amikor aztán a jakobinusok politikai evangéliumává válik.

Az irányzatok itt adott vázlata is mutatja, hogy a problémakör amit a könyv felölel, rendkívül gazdag és szerteágazó, és Volginak, aki egyébként a társadalmi elméletek fejlődésének kítűnő ismerője, nagyon gazdaságosan kellett bántania a feldolgozásra váro anyagalt Könyve az anyag bőségéből eredő nehézséggel lényegében sikeresen birkózik meg, és ha az egyes irányzatok és művek kítűnő elemzése mellett az összkép valamivel halványabb is, a könyv egészében mégis sokoldalú, pontos és megbízható képet ad a XVIII. sz.-i francia társadalmi nézetek fejlődéséről.

Volgin műve hat fejezetre oszlik. Az első a burzsoá ideológia megalapozóival foglalkozik és a történelmi előzmények futólagos ismertetése után Voltaire és Montesquieu munkásságának részletes analízisét adja. A második fejezet a kor közgazdasági nézeteit elemzi, a harmadik az enciklopedistákkal (Diderot-val, Holbachhal és Helvetiusszal) foglalkozik, a negyedik a demokrata és egyenlősítő nézeteket ismerteti (különösen jól sikerült itt a Rousseau-ról szóló rész). Az ötödik fejezet címe: „Kommunista elméletek és szövetkezeti tervek”, a hatodik — záró — fejezet pedig a forradalom előestéje politikai-társadalmi irodalmának fő vonalait vázolja fel.

Noha Volgin természetesen a társadalomra vonatkozó nézetek vizsgálatát tekinteti főfeladatának, e feladatot szélesen — és helyesen — értelmezve, a szükséges mértékben általában kiter az elemzett irányzatok és írók általános filozófiai nézeteire is, és különösen arra, hogy ezek a nézetek hogyan hatnak az adott gondolkodó társadalomfilozófiájára, illetőleg milyen módosulásokon mennek át éppen a társadalomfilozófiai nézetek hatására. Legkézenfekvőbb ennek az összefüggésnek megmutatása Voltaire nézeteinek ismertetésénél, s a szerző itt valóban él is az alkalommal. Igen jól sikerült ebből a szempontból is Mesliernek és Testamentumának ismertetése. Volgin, aki munkásságának jó részét éppen a modern, tudományos kommunizmus előfutárai tanulmányozásának szentelte, nem elégszik meg a Testamentum közvetlenül társadalmi-politikai vonatko-

zású részeinek és gondolatainak vizsgálatával, hanem — rendkívül meggyőző és stílusában is igen szép elemzésében — elénk állítja Meslier egész világnézetét, megmutatja ennek rendkívüli következetességét, a Testamentum alkotórészeinek — társadalmi-politikai tanításának, a keresztény kinyilatkoztatás bírálatainak, a materialista filozófiának — logikai és érzelmi egységességét.

Volgin könyvének átfogó jellege lehetlenné teszi a bennefoglalt valamennyi főkérdés ismertetését. Be kell érünk a helyen néhány fontosabb, filozófiai szempontból érdekesebb gondolat jelszével.

Volgin munkájában alaposan elemzi azokat az ideológiai formákat, amelyekben bizonyos eszmék jelentkeznek, és ugyanakkor rámutat azokra a különbségekre, amelyek a tartalomban a látszólag azonos forma mögött a különböző szerzőknél mutatkoznak. Különös gondot fordít a természetjogi elméletnek és a rá jellemző módszertannak analizésére, mivel ezek rendkívül nagy szerepet játszanak a század francia politikai gondolkodásának alakulásában. A *természetjog* mint forma szinte valamennyi XVIII. sz.-i társadalmi-politikai elméletben megtalálható. A kifejezetten polgári elméletek mellett hatással van a kommunisztikus irányzatokra is. Általában — legalábbis részben — különböző tartalmakat hordoz, mégis számos olyan vonással bír, amely — kisebb vagy nagyobb mértékben — jellemző a század valamennyi társadalmi-politikai elméletére. E vonások, melyekre az alábbiakban foglaltak össze:

A természetjog kiindulópontja a metafizikusan értelmezett, elvileg minden valóságos történeti vonásától megfosztott, egységesnek és változatlanul felfogott ember, az „ember általában”, örök és változatlan természettel felruházva. A természetjog alapvető módszere deduktív racionalisztikus levezetés néhány axióma jellegű tételből. Az emberi természetből logikusan következő jogok „természeti” jogok, melyek ésszerűek, logikai érvekkel bizonyíthatók és minden értelmes ember számára meggyőzőek. A „természetjogok” és a természeti állapot általában szemben állnak a fennálló joggal, az uralkodó „természetellenes”, „ésszerűtlen” állapotokkal. A természeti törvények nem a fennállóknak reális törvényei, hanem absztrakt normák, amelyeket értelmünk diktál a létnek. A természeti állapotot ugyanakkor igen gyakran reálisan létező történeti korszaként is ábrázolják, mintegy az „aranykor” racionalista változataként.

Az elvont ember általában, a korburzsoá teoretikusai atomista társadalom-felfogásra való hajlamának megfelelően, elszigetelt ember. Ehhez az elképzeléshez kapcsolódik az individuumok közti társadalmi szerződés elmélete. Végül, a természetjogi elmélet egybekapcsolódik a társadalmi viszonyok racionalista felfogásával, amely a haladás fő mozgatóerejét az emberi értelem fejlődésében és tökéletesedésében, az ismeretek felhalmozódásában, a felvilágosodás sikereiben látja.

Volgin könyve világosan megmutatja a XVIII. sz.-i társadalmi elméletek *idealista jellegét*, azt, hogy a kor gondolkodói végső soron az eszmei-ideológiai mozzanatok tartják döntőknek a történelemben. Emellett azonban rámutat azokra a törekvésekre is, amelyek, a fenti alaptendencia túlnyomó érvényesülése mellett, a történelemben érvényesülő *anyagi-gazdasági mozgatóerők* feltárására irányulnak. Ilyen törekvéseket mutat Turgotnak — aki egyébként a történelemben mindenekelőtt a felvilágosodásnak, az értelem sikerének növekedését látja — az emberi társadalom első szakaszairól adott fejlődési sémája, amely a gyűjtögetés, vadászat, állattenyésztés és földművelés egymás utáni kifejlődéséből magyarázza a társadalmi szervezet változását, a rabszolgaság kialakulását stb. An enciklopedisták közül Helvetius az, akinek társadalmi nézeteiben leginkább találhatók materialista tendenciák. Helvetiusnak a társadalom mozgatóerőivel kapcsolatos felfogását — mutat rá Volgin — kettősség jellemzi. Egyfelől megtaláljuk nála a felvilágosodás döntő szerepére vonatkozó szokásos racionalista elképzelést, másfelől viszont a társadalomban a — persze igen határozatlanul felfogott — érdekek harcát domborítja ki, amely harcban az erősebb győzedelmeskedik. Továbbá Helvetius a XVIII. sz.-i gondolkodók közül talán a legnagyobb erővel hangsúlyozza a népesség növekedésére mint a termelés előrehaladásának mozgatóerejére vonatkozó elgondolást. Nézetei más pontokban is sok tekintetben — bár határozatlanul — az uralkodó racionalista felfogással ellentétes, materialista történetfelfogás felé mutatnak. Végül is azonban a racionalizmustól való minden elszakadási kísérlete után újból visszatér a racionalizmushoz, annál is inkább, mert az emberi társadalom múltjának józan és kíméletlen analizéséből rendkívül pesszimista következtetések adódnak számára a társadalom további fejlődési irányára vonatkozóan. Helvetiusnál mégis, végeredményben, győzedelmeskedik a jobb jövőbe vetett hit. De nem látván

olyan erőt, ami az érdekek harcában a számára eszményi — viszonylag egyenlő kistulajdonosokból álló — társadalmi rendet meg tudná teremteni, kénytelen visszatérni a felvilágosító álláspontra, amely szerint az igazság győzelme elkerülhetetlen.

Különösen jelentős a történetfelfogás fejlődésében Rousseau-nak az egyenlőtlenség eredetéről írt tanulmánya, amelyet Volgin igen részletesen ismertet és elemez. Bár Rousseau-nak ez a műve sem mentes kora társadalmi elméleteinek racionalizmusától és a természetjogi formuláktól, e formába azonban Rousseau új tartalmakat visz be. Volgin itt rámutat Rousseau felfogásának dialektikus mozzanataira, amelyekre egyébként már Engels felhívta a figyelmet. Rousseau meglátja a fejlődés antagonisztikus vonásait, rámutat, hogy a földtulajdon megjelenésétől az emberi haladás egyben az egyenlőtlenség haladása, észreveszi, hogy a történelemben az elért eredmény igen gyakran nem felel meg a kitűzött célnak stb. A külsőleg dialektikus konstrukciók iránti előszeretete Rousseau-t néha egészen paradox jellegű következtetésekhez vezet, amelyen például az a megállapítása, hogy az egyenlőtlenség szélsőséges kifejlődésével az emberek visszatérnek az egyenlőséghez — de a rabságban való egyenlőséghez.

Rousseau néha zseniálisan kitapintja a folyamatok valódi mozgatórugóit. Különösen érdekesek azok a megállapításai, melyekben az embert a történelmi fejlődés útján elindító erőket elemzi. A természeti állapotban szerinte nincs haladás, noha az ember a határtalan tökéletesedés noha az ember a határtalan tökéletesedés képességével rendelkezik. Az emberek elszaporodásával azonban kiélesedik a küzdelem a létfenntartásért, és ez az embereket új munkaszervezőknek és a természet új fogásainak feltalálására sarkallja. És minden lépés ezen az úton új fokra emeli az embereket életük minden területén. Így a halászatra és vadászatra való áttérés megteremtí a családot és eredményezi a letelepedést, a fémolvasztás és a földművelés megjelenése pedig megteremtí a társadalmat, a földmagántulajdonnal, egyenlőtlenséggel és államhatalommal. Nagyon fontos, hogy Rousseau felfogásában a társadalmi élet valamennyi eleme minden korban mint meghatározott egység jelenik meg, s az egész történelmi folyamat egységes és törvényszerű. Joggal láthatjuk benne azt a gondolkodót — állapítja meg Volgin —, aki „a legvilágosabban fejezi ki a XVIII. sz.-ban azokat a materialista tendenciákat, melyek csak nagyon határozatlan formában jelentkeztek olyan

kortársainál, mint Turgot, vagy a Rousseau-nak sokat köszönhető Helvetius.” (220. o.) Az ilyen materialista tendenciák korlátozott jellegét mutatja ugyanakkor az a tény, hogy Rousseau nem képes a maga demokratikus társadalmi ideáljának történelmi megalapozást adni, és a társadalmi jelenségek dialektikus és materialista felfogásának felcsillanásai ellenére is, politikai rendszerét szigorúan racionalista módszerrel építi fel (lásd: Társadalmi Szerződés). Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Volgin Rousseau elemzésének igen érdekes része az, amely az egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezés és a „Társadalmi szerződés” közti elméleti-módszertani különbségeket mutatja ki. Ezek a különbségek annál tanulságosabbak, mivel bennük bizonyos mértékig általános törvényszerűség mutatkozik meg. A burzsoá világnézet korlátai, racionalista idealizmusa, felvilágosító illúziói ugyanis annál nagyobb mértékben ütözkönek ki, minél közelebb jutunk a burzsoá ideológia tanulmányozásában a társadalom átalakításának gyakorlati problémáihoz.

Fontos helyet foglal el Volgin könyvében a *társadalmi törvényszerűség* gondolata fejlődésének, illetőleg a törvényszerűséggel kapcsolatos állásfoglalások ellentmondásosságának feltárása. Még Montesquieu-nél is, aki a törvényt ma is helytálló módon szükség szerű viszonyként határozza meg, más szerzőknél (pl. Holbachnál és másoknál) még inkább, kettősség található a törvény felfogásában: a törvény hol objektív és meghatározó, minden körülmények között érvényesülő, hol pedig normatív jellegű, és ez a két felfogás keveredik, nem különül el egymástól. Kár, hogy Volgin nem vizsgálja meg ennek az ellentmondásnak kapcsolatát a determinizmus általános metafizikus felfogásával, úgy, ahogyan az a XVIII. sz.-i francia materialistáknál jelentkezik, és könyvében általában nem eléggé domborodik ki ez, hogy a kor gondolkodói nemcsak idealisták a társadalom magyarázatában, hanem egyben, ezzel szoros összefüggésben, a társadalmi jelenségek véletlenszerű felfogásától sem tudnak megszabadulni. Egyáltalán, azt lehetne mondani, hogy miközben az elemzésben élesen kidomborodik a tárgyalt történelemfelfogások idealizmusa, némileg háttérbe szorul metafizikus jellegük, illetőleg az idealizmusnak a metafizikával való összefüggése.

A törvényszerűség problémájával kapcsolatban még meg kell említeni, hogy Volgin könyve fontos különbségre mutat rá az „emberi természetből” fakadó „örök természeti törvény” felfogásában. Egyes

íróknál — pl. Diderot-nál — a „természeti törvény” mintegy *a priori* van meg az ember tudatában, míg másoknál — pl. Helvetiusnál — e törvény a tapasztalat, elmélkedés és ész termékeként jelentkezik. Sajátos módon éppen az előbbi felfogás az elterjedtebb és a kor polgári ideológiai szükségleteinek jobban megfelelő.

A tárgyalt mű érneyei közé tartozik az egyes eszmeáramlatok és elméleti megállapítások társadalmi gyökerei vonatkozó elemzéseinek pontossága és megbízhatósága. Figyelemre méltó pl. az az analízis, amit Rousseau-nak a vallással kapcsolatos állásfoglalása társadalmi összefüggéseiről ad. Rousseau-nak, a kispolgárság kiemelkedő teoretikusának társadalomfelfogása szélsőségesen individualista jellegű. Ez a kispolgári individualizmus nyomja rá bélyegét a jövő társadalmára vonatkozó utópiájára is, melyben az állam alapját az egymástól elszigetelt termelők alkotják, akik lényegében semmiféle társadalmi kapcsolatban nem állnak egymással, még politikai pártokat sem alkothatnak, sőt nem is tanácskozhatnak egymás közt. Teljesen érthető, hogy Rousseau ezt az amorf, belső kapcsolatokat nélkülöző alakulatot a vallási ösztönzőerők („polgári hitvallás”) cementjével akarja megerősíteni. „A kispolgári individualista utópia számára az állampolgári vallás elengedhetetlen, mint ellensúly az erejüket megőrzött és a kispolgári demokráciát szüntelenül létében fenyegető kapitalista tendenciákkal szemben, mint fék a gazdagok és vigasztalás a szegények számára.” (244. o.)

Volgin könyve *a kommunista gondolat* fejlődésére vonatkozóan is gazdag, nálunk részben ismeretlen anyagot tartalmaz. Meslier Testamentumának, Morelly és Mably munkásságának elemzése mellett például ismerteti az utópikus kommunizmus történetének egyik — nálunk talán teljesen ismeretlen — érdekes alakját, Dom Deschamps-t, akinek utópikus művét egyébként Diderot is ismerte és nagyra becsülte. A Benedek-rendi szerzetes Deschamps művének jellegzetessége abban van, hogy kommunizmusát egy skolasztikus-metafizikus rendszerrel kapcsolja össze és alapozza meg, másrészt pedig egészen szélsőséges formában tartalmazza a korai kommunista elméletekre jellemző reakciós aszkétikus tendenciákat. (Az ideális társadalomban megsemmisítik a „mesterséges” szükségleteket, megsemmisítik a szép-művészeteket, a könyveket és az írást, nem fogyasztanak sem húst, sem halat, sem sőt stb.) Érdekes és nálunk szintén kevésbé ismert anyagot tartalmaz Volgin

könyvében a forradalmat közvetlenül megelőző évek és hónapok politikai irodalmáról adott áttekintés.

A mű ismertetése során még feltétlenül fel kell hívni a figyelmet egy lényeges gondolatra, amit a szerző — könyve egyik központi eszméjeként — különös erővel hangsúlyoz. Volgin a különböző írók elemzésekor is kiemeli és a könyv zárszavában visszatér rá, hogy a XVIII. századi burzsoá ideológiában alapvető ellentmondás áll fenn *eszmény és valóság* elmélet és gyakorlat között. Az elmélet követelményeinek és a belőle fakadó eszményeknek (annak, ahogyan a történelemnek az „emberi természet” és a belőle fakadó tapasztalati és ésszerű elvek szerint le kellett volna és le kellene folynia) ellentmond a szomorú valóság (az az, ahogy a „téveszmék által félresiklott” történelem a valóságban lefolyt). Ellentmondás áll fenn továbbá az elméleti-elvi tételek és a belőlük levont gyakorlati következtetések között. Szinte valamennyi korabeli gondolkodóra jellemző, hogy nem tudja levonni saját elméleti előfeltevéseiből a logikus következtetéseket. A burzsoá gondolkodók a feudalizmus elleni, egyben osztálytársadalmi érdekekért is folyó harcukban olyan elméleti tételekkel lépnek fel, amelyek mintha aláásnák minden kizsákmányoláson és osztályérdekeken alapuló társadalom alapjait. A gyakorlatban azonban csupán egy idealizált osztálytársadalmat javasolnak, hűek maradva a magántulajdonhoz és a „gazdasági tevékenység szabadságához”.

Hasonló a helyzet a demokrácia elveinek alkalmazásával. Marat és néhány 1789-es pamfletíró kivételével, megrekednek a tulajdonosok demokráciájánál, a köztársasági eszményképekkel szemben pedig rendszerint a monarchia különböző válfajainál. Kettősség jellemzi általában a társadalmi forradalommal kapcsolatos korabeli állásfoglalásokat is. Elméletileg sokan elismerik a forradalom jogosultságát, gyakorlati elképzeléseikre azonban rányomja bélyegét a — habár határozatlan — félelem a tömegek forradalmi fellépésétől, aminek következményeképpen kívánatosnak és lehetségesnek tüntetik fel a fokozatosan elterjedő felvilágosodás eredményeként végbennő békés társadalmi átalakulást és hosszú ideig vissza-visszatérnek a „filozófuskirály” utópikus illúziójához.

Az elmélet és gyakorlat közti szakadék általában, habár más okokból, a kor kommunista irodalmára is jellemző. „A XVIII. sz. kommunistái, Meslier kivételével, aki az elnyomottakat nyíltan határo-

zott és kíméletlen haragra szólítja az elnyomók ellen, vagy egyáltalán nem vetették fel a társadalmi átalakulás módjainak kérdését (Morelly), vagy pedig áttérve a gyakorlati javaslatokra, lemondtak kommunista előfeltevéseikről (Mably).” (402. o.)

Befejezésül elmondhatjuk, hogy V. P. Volginnak a fentiekben ismertett könyve

mind tárgyát, mind a tárgy feldolgozásának színvonalát tekintve értékes, tartalmas munka, amelynek magyar nyelven való megjelentetése igen hasznos volna, annál is inkább, mert az korszakkal és e problémakörrel foglalkozó magas színvonalú marxista munkáknak nagyon is szűkében vagyunk.

Buk Pál

FOLYÓIRATISMERTETÉSEK

[VOPROSI FILOSZOFII 1960. 6. SZÁM

P. Baran (USA): Kapitalizmus és irracionalitás

A szerkesztőség P. Baran amerikai közgazdász-professzor cikkéhez fűzött előzetes megjegyzéseiben rámutat, hogy bár a cikk élesen bírálja a jelenkori kapitalizmus lélekromboló hatását és az ezen alapuló pszichológiai irányzatokat, negatívuma, hogy helytelenül értékeli Freudot, pozitív szerepet tulajdonít neki az emberi magatartás racionális magyarázatában.

*

A szerző, az általa „pszichologizmusnak” nevezett XIX. századi anti-marxista áramlatot két alapelve vezet vissza: 1. a társadalmi folyamatokat az egyes individuumból kiindulva kell vizsgálni. 2. az individuomot pszichikai erők irányítják. A „pszichologizmus”-t a felhalmozódott tudományos ismeretek fokozatosan háttérbe szorították. Felváltotta a freudi pszichoanalízis és egyes quasi marxista fogalmak keveréke, melyet „szociálpszichologizmus”-nak nevez. Ez — szemben a megelőző irányzatokkal — elismeri, hogy az egyén a társadalmi környezet hatásának is ki van téve, a társadalmat azonban mindig csak az egyén „környezeteként” értelmezi. — (Család, munkahely, lakóhely stb.)

A múlt századbéli absztrakt „pszichologizmus” szerint a történelmet a megmáshíthatatlan emberi természet határozza meg. E szerint lehetetlen megszüntetni a kizsákmányolást, a háborúkat, stb. hiszen ezek az „emberi természet örök tartozékai”.

Kissé más következtetések adódnak a „szociálpszichologizmus”-ból: ha az emberi fejlődést a társadalmi „környezet” határozza meg, akkor az iskolák, kórházak,

családi kollektívák, stb. növelésével jelentős javulást érhetünk el az emberi együttélés körülményeiben.

A „szociálpszichológusok” szerint ez a kiút a mai társadalom emberének nehéz helyzetéből.

Ezekben az elméletekben torzított formában a kapitalista társadalom valóságos viszonyai tükröződnek vissza. A „pszichologizmus” világosan utal az egyén magányosságára, gyengeségére a kapitalizmusban és így sokkal jobban megközelíti az igazságot, mint a liberalizmus frázisai. Vagy amikor a „homo homini lupus” elvét az örök igazság rangjára emeli, sokkal mélyebben ragadja meg a kapitalizmus válságát, mint a különböző ájtatoskodó, filantróp doktrínák. Szintúgy a „szociálpszichologizmus”, amikor felfedi kultúránk borzalmait: oktatási rendszerünk siralmas állapotát, városaink szegénységét, a szinesbőrűek és munkanélküli fehérek életviszonyait — hívebben tükrözi a kapitalista valóságot, mint a magánkezdeményezés lelkes apostolai. Amikor viszont ezeket a jelenségeket tudatlanságunknak, enerváltságunknak és más pszichikai tényezőknek a számlájára írja, akkor az igazi okok feltárásáról való lemondásának ad kifejezést és amikor gyógyítható betegségeknek tekinti a kapitalizmus rákfeneit; akkor a kapitalizmus vezéralakjainak szemlében jár el. Ily módon a „szociálpszichologizmus” alighanem a monopolkapitalizmus ideológiájának legfontosabb elemévé válik, mely igyekszik megtalálni a tőkés rend legkiáltóbb visszáságainak ellenszerét, oly módon, hogy közben megőrizze és megerősítse magát a tőkés rendszert.

A „szociálpszichologizmus” bírálatát azonban úgy kell folytatni, hogy ne keverjük össze a magot a konkollyal és használjuk fel azokat a tudományos nézeteket, melyeket a „szociálpszichologizmus” helytelenül értelmezett. Itt mindenekelőtt a freudi pszichoanalízisről van szó. A marxisták úgy vélik, hogy ez egészében tudománytalan elmélet. Ez a vélekedés onnan ered, hogy Freud törekvését az emberi magatartás irracionális indítékainak feltárására azonosítják az irracionális dicsőítésével. Bár Freudnál — különösen késői munkáiban — valóban igen erős ilyenirányú tendenciák vannak, nézetei valójában nem ezt a törekvést fejezik ki. Miután Freud elismerte azt a vitathatatlan ténytet, hogy az emberi magatartást túlnyomóan irracionális tényezők irányítják, minden erejével arra törekedett, hogy racionálisan magyarázza meg ezeket az irracionális motívumokat. Távol állt attól, hogy ezeket az irracionális tényezőket elérhetetleneknek tartsa a tudományos elemzés számára. Freud nem érte el célját, de sokkal messzebb jutott, mint bárki elődei vagy követői közül. Az emberi tevékenység racionális elméletét csak a marxizmus alkothatja meg, de ehhez fel kell tárnia és tovább kell fejlesztenie Freud kutatásainak minden értékes elemét. Másrészt fel kell eleveníteni a marxizmus néhány elhanyagolt elemét.

A marxizmus tagadja az emberi természet változatlanságát (szemben a „pszichologizmussal”), de tagadja e változás tizedrangú tényezők hatására bekövetkező gyors lefolyását is (szemben a „szociálpszichologizmus”-sal). Az emberi természet kutatását a létet meghatározó alapvető tényezők megértésére kell irányítani. Ezek között kiemelkedő szerepet játszik a termelés és termelékenység növekedése. Ez maga után vonja a racionalitás növekedését mind a termelésben, mind a szellemi tevékenységben. A kapitalizmusban azonban ez csak részleges racionalitás, mely éles ellentétben áll a társadalom egészének irracionálisával. A részleges és általános racionalitás ellentétének alapja az ember elidegenedése a termelőeszközöktől, amely a jelenkori kapitalizmusban érte el legmagasabb fokát. Mindez nagyban befolyásolja az egyén pszichikai struktúráját is. A munkástól a technikai folyamat magasfokú képzettséget követel, de ugyanakkor

számára a folyamat eredménye értelmetlen és célnélküli. A „makroértelmetlenség” a „mikroértelmetlenséget” is negatív befolyásolja, miután a profit utáni hajszája hozza létre. Az intellektuális tevékenység mind gyakrabban pusztán operatív sémák, rek-lámócélok létrehozására irányul, vagy éppen a háború, tehát a pusztítás szolgál-tába van állítva.

Mindennek sokféle pszichológiai következménye van. Először is a lázadás a kapitalista racionalitás ellen, mely az irracionális könnyű zsákmányává teszi az embereket. Másrészt a termelőerők fejlődése az „emberi természet” legmélyebb átalakulását hozta létre. Mindez az ösztönös emócionális, amit a megelőző századok korbács-fegyelme még meghagyott a dolgozóknak, az most a piac érzéketlen gépezetének sokkal szisztematikusabb s általánosabb nyomása alá került. A monopolkapitalizmusban e támadás tovább fokozódott. A szerelmet nemi kielégülésre, a szépséget „Miss Ameriká”-ra „racionálizálták” stb. Mindez a tőkés termelés belső lényegét fejezi ki. E folyamat döntő csapást mért arra, amit Freud és előtte Marx-Engels az emberi boldogság forrásának vélték: az egyéni fejlődés szabadságára és az ember társadalmi teljességének megvalósítására. Ami az emberi érzelmekből megmaradt, az agresszivitás medrébe terelték. Az ember elidegenedése önmagától: ez az alapja az emberi pszichikum sajátosságainak a kapitalista társadalomban.

Freud nem tudott idáig eljutni. Elméletének hézagait a „szociálpszichologizmus” nézeteivel igyekezett áthidalni és ez volt legkevesébe sikerült vállalkozása. A marxisták viszont (Pavlov jelentős eredményeinek hatására) fiziológiai tényezőkkel próbálták megmagyarázni az emberi magatartás sajátosságait és gyakran elhanyagolták a tudat szociológiáját. Bármily fontosak is a fiziológiai determinánsok, az alapvető mégis a kapitalizmus gazdasági és társadalmi rendje és az általa meghatározott elidegenedési folyamat. Az emberi tevékenységet csak akkor érthetjük meg, ha a biológiai és társadalmi tényezőket dialektikus kölcsönhatásukban vizsgáljuk, melyen belül az utóbbiak a meghatározók. Az az állítás, hogy a jellem struktúrája megváltoztatható a társadalmi rend megváltoztatása nélkül, a „szociálpszichologizmus” kódösítése.

N. N. Szemjonov : Tudomány és társadalom az atomkorszakban

A társadalmi haladást az jellemzi, hogy az ember, milyen fokot ért el a természet erői feletti uralomban, mennyire képes azokat az emberiség érdekében felhasználni. A problémák megoldásában igen fontos szerepet játszik a természet-tudomány, amely hozzájárul a természeti erők legyőzéséhez, a termelés tökéletesítéséhez, a munkatermelékenység emeléséhez.

A tudomány fejlődését végső soron a termelés fejlődésének szükségletei határozzák meg. Emellett a tudománynak saját külön feladata is van — a természet mély és sokoldalú tanulmányozása, a jelenségek belső mechanizmusának feltárása. A tudósok a fundamentális tudományos problémák megoldásával a természeti erők leigázásának újabb és újabb útjait hozzák létre.

Melyek a haladás hatalmas fegyverének, a modern tudomány fejlődésének az alapvető perspektívái?

Az ipari fejlettség színvonalának egyik alapvető mutatója a kitermelt energia, elsősorban a villamosenergia mennyisége. Az atom és termonukleáris energia termelésének megvalósítása óriási távlatot nyit meg az emberiség előtt. A szerző szerint a század végére a magszintézis lesz az egyik alapvető energiaforrás és ennek révén a XXI. század elejére legalább százszorosára emelkedik a villamosenergia termelés. Ez által lehetővé válik az ipari, mezőgazdasági és házi munkák összes formáinak villamosítása.

Az energia azonban a termelés folyamatának és az emberek anyagi szükségletei kielégítésének csak egyik feltétele. Másik fontos feltétele a nyersanyag, amely a technikai haladás legkonzervatívabb eleme. Az utóbbi években a tudósok hatalmas eredményeket értek el olyan anyagok létrehozásában, amelyek nem találhatók meg a természetben. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a szintetikus anyagok termelésének és továbbfejlesztésének óriási lehetőségei vannak. Ahogy a történelemben beszélünk kő-, réz- és vaskorszakról, ugyanúgy beszélhetünk a szintetikus anyagok koráról, és napjainkat úgy lehetne jellemezni, mint a szintetikus anyagok korszakának előestéjét.

Beláthatatlan perspektíva áll az emberiség előtt az élelmiszerek termelése területén is. A tudományos fejlődés lehetővé teszi, hogy a termőföldek korszerűbb művelésével, új termelési módszerek bevezetésével többszörösére növeljék a mező-

gazdasági termelést. Emellett éppen az energiatermelés hatalmas növekedésével a ma meg nem művelt földeket is termővé lehet tenni, a kémia és biológia fejlődésével területeket lehet bekapcsolni az élelmiszer-új termelésbe.

Az utóbbi évtizedekben az orvostudomány fejlődése is meggyorsult. A halálos betegségek többségét már megszüntették, a még meglévőket ellen is egyre hatásosabban tudnak védekezni. Nincs már messze az az idő, amikor minden ember számára biztosítani lehet a teljesértékű, hosszú életet.

Napjainkban rohamléptekkel fejlődik az elektronika és telemechanika is. Ezek fejlődése mára közeljövőben lehetővé teszi a termelés önrányítását. Az automatizálás, az elektronikus számológépek fejlődésével magának a munkának a jellege is megváltozik. Ezek a modern gépek megszabadítják az embert az automatikus, nem alkotójellegű, sztereotípuszerű munkától, az emberi munka valóban alkotó jellegűvé válik.

Ezek azok a hatalmas lehetőségek, amelyeket a tudomány fejlődése feltár az emberiség előtt. Ezeknek az életben való megvalósítása azonban csak olyan társadalmi rendszerben lehetséges, amely biztosítja a termelőerők fejlődésének teljes lehetőségét, a tudományt a nép szolgálataiba állítja.

Ezután a szerző a tudományos haladás problémáját vizsgálja a kapitalizmus viszonyai között. Elmondja, hogy a burzsoá folyóiratokban élénk vita folyik a tudomány fejlődésének társadalmi következményeiről, és különösen nagy lökést adott ennek a vitának az atom-és termonukleáris energia gyakorlati felhasználásának lehetősége. A burzsoá tudósok, abból kiindulva, hogy a modern tudomány az emberek tömeges kipusztításának eszköze lehet, a tudomány egészének antihumanizmusáról, társadalomellenességéről beszélnek.

Ezek a pesszimista nézetek a tudomány társadalmi szerepére vonatkozólag abból következnek, hogy a burzsoá tudósok és szociológusok nem értik és nem látják azt a szoros belső kapcsolatot, amely a társadalom berendezkedése és a tudomány fejlődése és felhasználása között fennáll. Ők a kapitalizmusból indulnak ki, és itt a tudomány valóban ellentmondásos szerepet játszik. A kapitalizmus korunkban nemcsak hogy gátolja a termelőerők fejlődését, hanem gyakran hatalmas anyagi

értékek pusztulásához is vezet, a tudományt a monopolisták kis csoportja önző érdekeinek szolgálatába állítja.

A XX. század tudománya véglegesen megszünt egyes emberek személyes ügye lenni. Az utóbbi évtizedekben a tudomány fejlődésének egyik jellemző vonásává vált, hogy a tudósok munkáját ilyen vagy olyan formában a társadalom szervezi és irányítja. A bizonyítékok ellenére sok burzsoá tudós és szociológus tagadja ezt, és a tudomány, a tudomány fejlődésének függetlenségéről, a tudós „alkotási szabadságáról” beszélnek. Azt állítják, hogy a tudomány fejlődése csak a tudós alkotó kezdeményezésétől, „alkotási szabadságtól” függ, és nem tűr meg semmiféle külső beavatkozást a társadalom részéről. Ennek alapján ezek a tudósok fellépnek a tudományos kutatás bármiféle tervezése ellen. A kollektív kutatásban, a kutatások tervezésében a tudós és a tudomány szabadságának, az „alkotó szabadságnak” megsértését látják. Ez nem igaz, hiszen a tudományos kutatást nemcsak a Szovjetunióban, hanem a kapitalista országokban is irányítják, mert ha nem az állam, akkor az egyes monopóliumok határozzák meg a kutatás irányát, mégpedig saját érdekeiknek megfelelően. Másrészt éppen a tudományos kutatás tervezése és központi irányítása, a tudományos kollektívák széleskörű kiterjesztése teszi valóban lehetővé a szabad kutatást, a tudós tehetségének és képességeinek teljes kibontakozását, mert erre minden eszközt és lehetőséget biztosítanak. Ezt a gyakorlatban is bizonyítják azok a világraszóló sikerek, amelyeket a szovjet tudomány az utóbbi években elért.

M. T. Jovcsuk : A munkásosztály kulturális és technikai fejlődése a Szovjetunióban

A cikk első részében a szerző a munkásosztály kulturális és technikai felemelkedésének folyamatát és ennek elemeit vizsgálja. A Szovjetunióban folyó kommunista építés egyik legfontosabb feladata a szovjet társadalom, mindenekelőtt az egész munkásosztály kulturális és technikai színvonalának állandó emelése. E feladat megoldásában már eddig is óriási eredményeket érték el. Ma a Szovjetunióban 71,2 millió embernek van elemi iskolánál magasabb végzettsége. A kulturális és technikai színvonal állandó emelésének egyik új és nagy jelentőségű tényezője az adók megszüntetése és a 7, illetve 6 órás munkanapra való áttérés.

Mit értünk a „dolgozók kulturális és technikai színvonalán”? A szocialista társadalomban a dolgozók kulturális és tech-

nikai színvonalán a szó széles értelmében, a dolgozók társadalmi termelési tapasztalatainak, termelési és kulturális jártasságuknak, tudományos és kulturális látókörüknek, általános politikai és speciális technikai, a munka folyamatában — mindenekelőtt az anyagi termelés szférájában — megnyilvánuló felkészültségüknek összességét kell érteni. A szocializmus viszonyai között a dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelése sokoldalú. Ez a sokoldalúság a dolgozók munkához való viszonyában, munkájuk termelékenységében, a technika és a tudományos technikai eredmények elsajátításában, a politikai, tudományos és általános kulturális látókörük kiszélesedésében fejeződik ki. A kulturális és technikai színvonal emelésének fényes példáit nyújtják a kommunista munkabrigádok.

1957—59-ben a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete által vezetett kollektív széleskörű vizsgálatot folytatott gazdasági szakemberek bevonásával a szverdlovski és Szverdlovszk környéki üzemekben a munkások kulturális és technikai színvonalának emelkedésével kapcsolatban. E folyamatot a következő összefüggésekben vizsgálták: műszaki haladás és szakmunkásképzés, a tudomány és a termelés együttműködése, a szocialista munkaverseny és a munkások műszaki alkotáskészsége, a munkások általános műveltségi színvonalának növekedése, a munkásfiatalok képzése és nevelése, a munkások kommunista nevelésének tartalma és formája a kapitalizmus maradványaival folytatott harcban, a munkásosztály hatása a szovjet falu kultúrájának növekedésére stb. A kutatás középpontjában az a szerep állt, amelyet a munkásosztály kulturális és technikai színvonalának növekedése játszik a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbségek leküzdésében.

A lefolytatott kutatások konkrét módon bizonyítják, hogy a szovjet munkások kulturális és technikai színvonala évről évre jelentős mértékben növekszik, és ma már a szakmunkások jó része cléri a technikusok színvonalához, sőt közeledik a mérnökök színvonalához. Egyre több olyan munkás van, aki nem egy, hanem több szakmát sajátít el. Pl. öt különböző iparágakhoz tartozó üzemben lefolytatott vizsgálat szerint a munkások 31—44%-ának kettő, 12—23%-ának három vagy ennél is több szakképzettsége van. Egyre több az olyan munkás, aki középiskolai végzettséggel rendelkezik. A szverdlovszki terület 1958-ban felvett fiatal munkásainak mindössze 25%-a végzett 7 vagy ennél kevesebb osztályt.

Az elvégzett kutatások lehetővé tették a kulturális és technikai színvonal emelése terén mutatkozó hiányosságok feltárását, megmutatták ezek leküzdésének útjait. Az egyik ilyen legfontosabb hiányosság, hogy az elért hatalmas eredményekellenére, a munkások kulturális és technikai színvonalára még nincs összhangban a műszaki haladás már elért színvonalával. Ennek megoldására az eddigénél sokkal több munkást kell bevonni a továbbképzésbe, differenciáltabbá és ugyanakkor sokoldalúbbá kell tenni az oktatást a különböző szintű üzemi iskolákban.

A cikk végén a szerző a kulturális és technikai színvonal emelésének további perspektíváival foglalkozik, és rámutat ennek a folyamatnak a szocializmusból a kommunizmusba való átnövése idején megnyilvánuló törvényszerűségeire. Megállapítja, hogy a dolgozók kulturális és technikai színvonalának (a fizikai munkának a szellemi munkához való közeledését és a köztük levő határok eltörlését jelentő, szüntelen és állandóan növekvő) emelkedése a szocialista társadalom fejlődésének törvényszerűségét képezi. Ez új törvényszerűség, mely a szocializmus győzelmének és a Szovjetunióban megvalósított kulturális forradalomnak eredményeképpen jött létre. Másik ilyen törvényszerűség, hogy a dolgozók kulturális-technikai színvonalának növekedése az új és régi közötti harcban, a maradiság, az emberek tudatában levő kapitalista csökevények ellen folytatott harcban valósul meg.

A szocialista társadalom haladó és törvényszerű tendenciája az is, különösen a szocializmusból a kommunizmusba való átnövés idején, hogy az értelmiség — tudósok — mérnökök, tervezők, kultúrunkások — száma és súlya a dolgozó tömegekhez viszonyítva állandóan növekszik.

Végül a szerző megállapítja, hogy a szocialista társadalom a technika fejlődésével, a munkatermelékenység állandó növekedésével biztosítja a munkanap csökkenését és ezzel a dolgozók szabadidejének növekedését, ami a dolgozók kulturális és technikai színvonalára állandó növekedésének egyik legalapvetőbb feltétele.

Maurice Cornforth : Látszat és lényeg

Megismerésünk a tényekkel és külső összefüggéseikkel való elsődleges megismerkedéstől a folyamatok, törvények és a tényeket meghatározó belső összefüggések megismerése felé halad. A megismerés e mozgása törvényeinek tanulmányozása a materialista dialektika egyik alapvető

problémája, igen fontos a filozófiai tudomány fejlődése, a mai burzsoá filozófia elemzése és bírálata szempontjából.

A „lényeg” fogalmának használata a filozófusokat gyakran megtévesztette. Úgy tűnik, mintha a megismerés célja valami végleges, önmagában elegendő lényeg felfedéséből állna, mely általában a dolgok, a végső lényeg ama oldala, mely nem hagy helyet valamiféle további megismerésnek. Minthogy pedig ilyenféle lényegyet sohasem fedeztek fel, egyes filozófusok azt a következtetést vonták le, hogy a „dolgok lényege” nem megismerhető.

Tudásunk azonban sohasem lehet teljes. A lényeg kimeríthetetlen, s az, amit az adott pillanatban „lényegnek” nevezünk, a megismerésnek csak viszonylagos foka. Lenin ebben a vonatkozásban rámutatott arra, hogy a lényeg ismerete mindig relatív, csak egyik foka a tárgyról alkotott emberi tudás elmélyítésének.

A látszat, a jelenség igen gyakran ellentétes a lényeggel, ezért csak a látszat vizsgálata tévútra visz bennünket. Éppen, mert a látszat (az pedig, amiből a megismerésben ki kell indulnunk mindig a látszat, a jelenség) megtévesztő, mindig arra kell törekednünk, hogy felfedjük az annak alapján levő valóságot.

A dolog a kölcsönhatás folyamatában leplezi le a maga lényegét. Ebből kiindulva néhány filozófus arra a következtetésre jutott, mintha a „folyamat” bizonyos értelemben végleges, feltétlen realitás lenne, a „dolgok” viszont csak az elnevezésüknek megfelelő szimbólumok. Az ilyeneknek azonban semmi alapja sincsen. Ha igaz, hogy a dolgok folyamatokban lépnek fel, akkor igaz az is, hogy ezek a folyamatok, a maguk helyén, a dolgok kölcsönhatásainak folyamatai.

A megismerés folyamata mindig a jelenség ismeretétől a jelenség lényegének feltárása felé vezet. A dolgokat mindenekelőtt hatásuk szerint ítéljük meg, s csak azután térünk már át annak vizsgálatára, hogy mi idézte elő ezt a hatást. A látszat és a valóság, a forma és a szubsztancia, a külső és a belső okok viszonya: ennek feltárása a tudomány egyik fő feladata. Ha ezt nem értjük, akkor helytelenül értelmezzük a tudományok módszereit és következtetéseit.

A mai burzsoá filozófiában hiányzik a vizsgált lét és lényeg dialektikus kapcsolatának valamiféle koncepciója. Ennek a filozófiának tendenciája az egymással szemben álló iskolákra való bomlás, amelynek mindegyike hamis elvekben alapul. Így pl. vannak filozófusok, akik azt állítják, hogy ők valamely sajátos meg-

látás segítségével behatoltak, vagy behatolnak a dolgok lényegébe, és vannak olyan filozófusok, akik tagadják az ilyen behatolás lehetőségét. Mindkét irányzat képviselőire jellemző azonban, hogy nem tudják, hogyan lehet a léttől a lényegig eljutni a kutatás tudományos módszereinek segítségével. Az első iskola hívei azt állítják, hogy ők a lényegét valamilyen sajátos, a tudománytól független úton értik meg. Mások elismerik, hogy csak a tudományos módszerek adhatnak ismereteket, ugyanakkor azonban kikötik, hogy ezek az ismeretek nem mennek túl a megfigyelés külső adatainak és korrelációinak határain.

Így a burzsoá filozófiában polémia alakult ki egyrészt az „abszolút” és a „transzcendentális” eszmék hívei között, másrészt a szélső empirizmus és a szkepticizmus képviselői között. E vita alapja egészen hibás elhatárolás: vagy megértjük az abszolút realitást, a realitást végső fokon, valamiféle külön meglátás, hit vagy intuíció segítségével, vagy egyáltalán semmit sem tudunk, nem is tudhatunk a közvetlen tapasztalati adatokon kívül. A mai burzsoá filozófiát az a téveszme jellemzi, hogy szerinte tudományos módszerek segítségével nem lehet a léttől a lényeghez eljutni.

A kapitalizmus serkenti a természet-tudományokat, segíti a természettudományos felfedezéseket és a technikai fejlődést olyan mértékben, amennyire a tőkés termelés hasznát szolgálják a tudományos technikai eredmények, de ugyanezért szigorú korlátokat is emel a tudomány, mint egész sokoldalú fejlődése elé.

A tudomány fejlődésének korlátozását a kapitalizmusban tükrözi az a tény, hogy burzsoá irányzatokhoz tartozó filo-

zófusok — bár a legkülönbözőbb kérdésekben szemben állnak egymással, megegyeznek abban, hogy a tudomány lehetőségei korlátozottak. Megegyeznek abban, hogy a tudományos ismeret megismerését bennünket egyfelől megállítja, de semmit sem tudhatunk meg a dolgok lényegéről.

A kapitalizmus negatív hatása a tudományos fejlődés egészére, a tudós tudományos vizsgálata és világnézeti módszerére különösen a mai társadalomtudományok terén nyilvánul meg. Ezt magyarázza, hogy a társadalom tudományos megismerése, mely természete szerint egyáltalán nem áll szemben a természet tudományos megismerésével és azzal egységes egészet alkot, hivatott a kapitalizmus ellentmondásainak feltárására és a szocializmusba való átmenetet szükségszerűségének bizonyítására.

A burzsoá társadalomtudományt nem véletlenül jellemzi az a törekvés, hogy tagadja vagy elködösítse a társadalmi változások belső okait, a társadalmi formák szubsztanciáját. A burzsoá „tudományfilozófia” tehát megfelel a burzsoá koncepcióknak és a burzsoá társadalmi gyakorlatnak, mely a jelenségek, meglévő formák és külső okok tanulmányozására szorítkozik. Ilyen a valóságban a burzsoá szociológia alapiránya. A burzsoá társadalomkutatás ilyen korlátozottságát abszolutizálják a mai „tudományfilozófia” képviselői. Az ő fogalmaik szerint ez az, ami a tudomány hivatása és ez minden, amit a tudomány tehet.

A cikk végén a szerző arról ír, hogy a burzsoá filozófiában uralkodó szubjektív idealizmus ma bizonyos mértékig módosul, ami abban nyilvánul meg, hogy egyre inkább eltávolodik régebbi legdurvább formáitól.

VOPROSI FILOZOFII 1960. 8. SZÁM

B. P. Gorszkij : A formállogikai és dialektikus azonosság problémája

Ismeretelméleti-metodológiai szempontból az azonosítás két folyamatát kell megkülönböztetnünk egymástól, amelyek az absztrakció különböző fajtáival fűggenek össze. E két folyamat: a tárgy azonosítása önmagával, valamint különböző tárgyak azonosítása. Amikor a tárgyat önmagával azonosítjuk, akkor nem teszünk semmi mást, minthogy kiemeljük az állandóan változó környezetünkben az egyes tárgyakat a maguk szigorú meghatározottságában. A különböző tárgyak azonosítá-

sánál már ezen előbbi folyamatra támaszkodunk. A cikk az azonosság e két fajtájától elvonatkoztat és az azonosság bizonyos közös vonásait tárgyalja.

Hogyan lehet definiálni a formális azonosságot? Tarski a következőképpen definiálja a leibnizi formulát: „ $X = Y$ akkor és csakis akkor, ha X rendelkezik mindazon tulajdonságokkal, amelyekkel Y , és Y rendelkezik mindazon tulajdonságokkal, amelyekkel X .” E meghatározás számos nehézséget tartalmaz. Először is

támaszkodik a „tulajdonság” fogalmára, amely szintén még nem tisztázott. Másodszor ez a meghatározás két különböző tárgy azonosságáról beszél és nem vonatkozik arra az esetre, amikor a tárgy azonos önmagával. A Leibnizi formulát többben is megkísérelték pontosabbá tenni, így pl. Zsegalkin, Reichenbach, Quine, Russell és mások. Mindezen kiegészítések felhasználhatók bizonyos feladatok megoldásánál, azonban egyik sem alkalmas egy abszolúte általános formula szerepére. Leibniz törvényéből könnyen levezethető logikailag egy sor más azonossági törvény, pl. a reflexív, szimmetrikus, tranzitív stb. logikai törvények. A kérdés Leibniz-féle megközelítése esetén egy absztrakt formális azonosságot kapunk.

Hogyan közelíti meg a dialektikus materializmus az azonosság problémáját? Már Herakleitosz folyó-példájánál felvetődött az ismeretelmélet egyik legfontosabb problémája, ti. hogy miként lehet az állandóan változó anyagi valóságot meghatározott, pontos fogalmakkal visszaadni. A marxizmus erre a kérdésre a következő megoldást adja: minden azonosság konkrét és nem absztrakt, amennyiben minden tárgy állandóan változik. Minden jelenség lehet önmaga és ugyanabban az időben más is, mert tartalmaz magában ellentétes oldalakat, tendenciákat. Ezen ellentétes oldalak pedig nemcsak kizárják, hanem fel is tételezik egymást, minthogy bizonyos momentumokban egybeesnek, azonosak, összefüggnek egymással. Ilyen egybeesés nélkül nincs dialektikus ellentmondás. Ahogyan beszélhetünk a valóságban viszonylagos nyugalomról, ugyanúgy beszélhetünk a konkrét állapotok meghatározottságáról, ami legalábbis a következőket jelenti: 1. A változások folyamata mindig determinált a változó tárgy megelőző állapota és azon feltételek által, amelyek között a változó tárgy létezik. 2. A tárgyak megváltozásának folyamata (illetve egyes tulajdonságaik megváltozása) az objektív valóságban nem kaotikusan megy végbe. Minden tárgy nem önkényesen változik, hanem mint Hegel kifejezte, „saját másává” lesz. Pl. egy és ugyanazon nevű tárgyakat csak úgy tudunk azonosítani, ha egy és ugyanazon tárgyat különböző viszonyokba hozzuk más tárgyakal és e különböző viszonylatokban vizsgáljuk.

Összefoglalva: Leibniz törvénye csakis a matematikai apparátussal dolgozó tudományokban használható fel. Ez a törvény nem azt jelenti, hogy maga az anyagi valóság alá lenne rendelve ennek és így jellegét tekintve metafizikus lenne.

V. A. Lektorszkij, V. N. Szadovszkij: A rendszerkutatások alapelveiről (Bertalanffy „általános rendszerelméletének” problémái)

Amikor jellemezzük az utolsó 100—200 év tudományos fejlődését, az eredmények mellett két fontos körülményre kell felhívni a figyelmet: egyrészt a konkrét tudományos diszciplínák speciális feladatainak fokozatosan bonyolultabbá válására; másrészt a tudósok előtt álló metodológiai problémák állandóan növekvő összetettségére. A modern tudomány egyik legfontosabb sajátossága, hogy a kölcsönösen összekapcsolt elemek rendszerbefoglalására, rendszeralkotásra törekszük. Napjainkban nincs egyetlen olyan tudomány sem, amely ne foglalkoznék a „rendszerjelenségek” metodológiai alapelveinek feltárással. A sok kísérlet közül igen nagy érdeklődésre tarthat számot Bertalanffy „általános rendszerelmélete”.

Bertalanffy a húszas évek végén megalkotta ún. „organicista” világnézetét, amely szerint az élő organizmus nem az egyes elemek konglomerátuma, hanem olyan meghatározott szisztéma, amely organizációval és egész-jelleggel bír. Bertalanffy álláspontja szerint az organicizmus olyan filozófiai koncepció, amely a modern biológia és egy sor ún. rendszert alkotó jelenségek analizisével foglalkozó tudomány alapján jött létre.

Bertalanffy kidolgozta a rendszerkutatások metodológiai alapelveit és kifejti ezeket az ún. „nyílt rendszerekről” és az „általános rendszerről” szóló elméleteiben.

A „nyílt rendszerek” elméletének kiindulópontja a „rendszer” fogalma, amely nem más, mint az egymással kölcsönhatásban levő elemek komplexuma. Kiindulva ebből a meghatározásból, a rendszereket ténylegesen azonosítja a tárgyak organikus halmazával. Azonban ez nem azt jelenti, hogy Bertalanffy tagadja azon nem organikus halmazok rendszer-jellegét, amelyeket a klasszikus fizika mutatott ki, csak ezeket a rendszereket ún. „zárt-rendszereknek” nevezi, amelyek funkcionálásának leírására már kidolgozott matematikai apparátus van. De a „zárt-rendszerek” csak sajátos esetei a rendszereknek általában. „Zárt rendszerről” akkor beszélünk, ha abba nem lépnek be, illetve abból nem válnak ki anyagok (illetve, amelyben csak energiák változása lehetséges). „Nyílt rendszerről” beszélünk akkor, ha abba állandóan belépnek és belőle kiválnak nemcsak energiák, hanem anyagok is.

Több mint egy évtizeddel később, a 40-es évek második felében Bertalanffy kiépíti „általános rendszerelméletét”, amely az organizációk általános elméletét alkotja. Bertalanffy véleménye szerint az általános rendszerelmélet köteles kidolgozni egyrészt bizonyos fogalmak („rendszer”, „organizáció”) logikai meghatározását és osztályozni az alapvető rendszertípusokat, másrészt néhány esetben megvalósítani az egyes rendszertípusok mennyiségi elemzését is. Mindezek alapján bevezeti a tudományok szintézisének koncepcióját, amelyet „perspektívizmusnak” nevez és szembeállít a „redukcionizmussal”. Bertalanffy a következő rendszerfelosztást javasolja: 1. A részek dinamikus kölcsönhatásán alapuló rendszerek. 2. Olyan rendszerek, amelyek alapját a „feed-back” kapcsolatok skémája képezi. 3. Az olyan rendszerek, amelyeket Ashby dolgozott ki.

Bertalanffy rendszere egy speciális tudományos diszciplína, amely bizonyos metodológiai funkciót teljesít. Lehetővé teszi speciális rendszerek meglehetősen széles köreinek formális apparátussal történő leírását és a rendszerek néhány osztálya objektív struktúrájának leírását.

A rendszer fogalma nála bizonyos, szintén nem meghatározott fogalmakon alapul, mint pl. az „elemek kölcsönhatása”. Az általa adott rendszer-klasszifikáció egyáltalán nem teljes, mert hiányzik belőle pl. a rendszerek egymás közötti kapcsolatainak kutatása, vagy azon feltételek kutatása, amelyek mellett a rendszer modifikálja saját formáit. Általános rendszerelmélete egyáltalán nem „univerzális tudomány”, amely felölelné a tudományos megismerés valamennyi területét. Bertalanffy mindenekelőtt egy meghatározott típusú rendszer organizációját elemzi és éppen ezért a problémának nem filozófiai megközelítését adja.

A rendszerkutatások metodológiai kérdései, ha nem is kifejelett formában, de már megvoltak a dialektikus materializmus klasszikusainak bizonyos munkáiban is. Marx elemezve a kapitalizmus gazdasági struktúráját, megfogalmazott néhány fontos metodológiai problémát az összetett rendszerek objektív kutatásával kapcsolatban. Rámutat, hogy egy olyan bonyolult objektumban, mint a gazdaság az elemek kapcsolatainak nem a viszonylag egyszerű típusai játsszák a főszerepet, hanem ezek bonyolultabb, egymásra épülő függőségei. Ezeknek a kapcsolatoknak a megléte feltételezi, hogy az ilyen típusú objektumok elemei csakis meghatározott rendszer keretein belül funkcionálhatnak, amely rendszer meghatározta helyüket és

szerepüket egyrészt, másrészt azonban maga is produktuma ezen elemeknek. Az ilyen rendszertípusok fejlődnek. Megtalálhatók bennük mind az egyidejű kapcsolatok, mind a keletkező elemek különböző idejű kapcsolatai. Ez utóbbiakat az egyiknek a másiktól való keletkezése jellemzi. Ezeket a rendszer-objektumokat Marx „organikus egésznek” vagy „dialektikusan felosztott egésznek” nevezte.

A. A. Zinovjev : Az összefüggés fogalmának meghatározása

A cikk az összefüggés problémájának azt az oldalát emeli ki, amely annak tisztán formális mozzanataira vonatkozik. A tárgyak összefüggését a következő módon lehet előzetesen meghatározni: Két különböző tárgy kapcsolatban van egymással, összefügg, ha az egyik bizonyos tulajdonságainak létezése vagy hiánya alapján következtetni tudunk a másik ilyen vagy olyan tulajdonságának meglétére vagy hiányára. (A tárgyak keletkezését és megszűnését mint határeseteket kezelhetjük.)

Az összefüggések segítségével a tárgyakat közvetve, más, velük ilyen vagy olyan kapcsolatban álló tárgyakon keresztül ismerjük meg. Felhasználva a visszautákrözés alapelvét, az ismeretek meghatározott struktúráján keresztül meghatározhatjuk, mi felel meg ezeknek az ismereteknek. Ennek megfelelően, meghatározva az összefüggésekről szóló kijelentéseket, mint a kijelentések sajátos típusát meghatározhatjuk magát az összefüggést is, mint ami visszautákröződik ezen típusú kijelentésekben.

A probléma ilyen megközelítése szükségszerűvé teszi mindenekelőtt, hogy meghatározzuk az összefüggésekről való ismereteink helyét az ismeretek rendszerében, vagyis körülhatároljuk azon ismeretek körét, amelyekkel foglalkozni kell.

Az ítéleteket és ítélet-csoportokat alkotó emberi ismereteket két csoportra oszthatjuk: 1. egy szubjektumú ítéletek (az egyes tárgyak tulajdonságainak meglétéről vagy hiányáról való kijelentések), 2. két vagy több különböző szubjektummal rendelkező ítéletek (olyan kijelentések, amelyekben két vagy több különböző tárgyról mondunk valamit). Bár e két típus átalakítható egymásba, az ítéletek logikai struktúráját és a velük való műveleteket illetően lényegesen különböznek. A második ítélet-csoportot szintén két alcsoportra oszthatjuk: 1. olyan típusú kijelentések, mint „A szám nagyobb mint B”, 2. olyan típusú kijelentések, mint „az adott tömegű gáz

hőmérsékletének emelkedésével a többi változatlan feltételek mellett megnövekedik annak nyomása is”, „érték nincs használati érték nélkül” stb. A második csoport második alcsoportja alkotja az összefüggésekről való kijelentések osztályát.

Ahhoz, hogy jellemezhessük ezen ítéleteket, a következő két absztrakciót kell megtenni: 1. El kell vonatkoztatni a nyelvi formák sokféleségétől és a tisztán logikai formát kell vizsgálni. Erre igen alkalmas az olyan feltételes ítéletforma, amely nem fejez ki logikai következményt. 2. A legegyszerűbb esetet kell venni: „ha X akkor Y”, mert minden esetben az alapvető metodológiai nehézséget az elementáris formák analízisében találjuk.

A fenti típusú ítéletet röviden a következő szimbólummal kell jelölni: xSy . Az Nx és Ny szimbólumok x és y tagadását jelölik. Az xSy ítéletet a következő sajátosságok jellemzik: 1. Ha igazak az xSy és x ítéletek, akkor igaz y ítélet is. 2. y igazsága nem következik önmagában még xSy igazságából és y igazsága nem következik önmagában csak x igazságából. 3. xSy és Ny igazságából még nem következik Nx

igazsága. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy xSy és Ny mindketten lehetnek igazak, valamint azt, hogy xSy és $NySNx$ szintén mindketten lehetnek igazak.

Miből következik az xSy ítélettípus ilyen jellege? Mindenekelőtt az világos, hogy xSy ítéletet nem lehet úgy felfogni, mint x és y ítéletnek a klasszikus ítéletkalkulusban ábrázolt igazságfunkcióját. xSy kijelentést el lehet gondolni mint a következő kijelentés rövid leírását: „vagy (x és y), vagy (Nx és Ny)”. Ehhez még két feltételt is kell teljesíteni. Az olyan logikai jeleket, mint „és”, „nem”, „vagy” stb. olyan axiómarendszerrel kell meghatározni, hogy az biztosítsa a két ítélet igazságából az y igazságát. A kijelentések rendezésére pedig olyan korlátozásokat kell bevezetni, hogy azok törvényszerűvé tegyék az első pontban meghatározott következtetés levezetését. A kijelentések rendezését úgy lehet interpretálni, mint a tárgyak olyan tér- és időbeli rendezettségének visszatükrözését, amely a fentebbi kijelentés-típusban megtalálható.

Ezután a cikk az összefüggések egy sajátos példáján, a „megfelelés” összefüggésén keresztül illusztrálja a fentieket.

VOPROSI FILOSZOFII 1960. 9. SZÁM

A. L. Szubbotyin: A matematikai logika mint a formális logika fejlődési foka

A matematikai logika létrejöttével és kidolgozásával a formális logika fejlődésének új szakaszába lépett, s a hagyományos logika addig előtérben álló problematikája — nevezetesen a szillogisztika, — háttérbe szorult. Ezt a körülményt az indokolja, hogy egyrészt a matematikai logika a szillogisztikánál sokkal általánosabb és alapvetőbb logikai rendszereket dolgozott ki, másrészt az új logikai kutatások iránya a legszorosabban összefüggött a matematikai, később pedig más technikai feladatok megalapozásával. A matematikai logika így olyan effektív alkalmazást nyert a konkrét tudományos kutatás apparátusaként, amelyre a hagyományos formális logika természetszerűen nem tehetett szert.

A logika fejlődésének mai foka képessé tesz bennünket arra, hogy megértsük a hagyományos és matematikai logika viszonyát. E feladat megoldásánál az első nehézség a köztudatban lévő „hagyományos logika” kifejezés meghatározásának nehézsége. A hagyományos logikán rendszerint a lényegüket és keletkezésüket tekintve különböző logikai tanításokból el-

fogadott elméletek halmazát értik, amelyet az iskolai oktatás céljaira formáltak egészé. A klasszikus logikai örökségből mindenek előtt az arisztoteleszi szillogisztikát vették át, s ez a hagyományos logika jelentős részét alkotta. Ha megvizsgáljuk a matematikai logika és a hagyományos logika viszonyát, mindezekelőtt a matematikai logika és az arisztoteleszi szillogisztika kapcsolatát kell feltárni.

Ezután a szerző a jelenkori formális logika jellegzetességeit vázolja a következő főbb vonásait emeli ki.

1. A logikai kutatás lényegében a formalizáció, a logikus gondolkodás megmintázása, a formula-nyelv logikai alkalmazására alapozott formális rendszerben vagy logikai kalkulusban való megmintázásának módszerével történik. A logikai objektumok, összefüggések és viszonyok megadott szabályok alapján végrehajtott tisztán formális átalakításoknak alávetett formulákban fejeződnek ki.

2. A jelenkori logika magában foglal egy sor formállogikai rendszert, amely

rendszerek mindegyike a logikai folyamat különálló oldalainak idealizált, absztrakt modellje. Ennek következtében meg kell különböztetni az emberi gondolkodás objektív, tartalmi logikáját a formállogikai rendszerektől. E tartalmis logika egyes folyamatait vagy oldalait mint a formális rendszerek interpretációi jelennek meg, maguk a formális rendszerek pedig e tartalmis logikai folyamatok elméleti modelljei.

3. A formalizmusok leírásának és alapos vizsgálatának feladata más jellegű tartalmis logikai eszközök, nevezetesen a metalogika eszközeinek igénybevételét teszik szükségessé. A metalogika a jelenkori formális logika fontos részét alkotja és a formalizmusok, valamint a logikai szemantika mellett annak alapvető elméleti tartalmát képezi.

Ha mindezek figyelembevételével nézzük a klasszikus szillogisztikát, megállapíthatjuk, hogy Arisztotelesznek köszönhetjük a logika első formális vizsgálatát. Szillogisztikája az első kísérlet logikai for-

malizmus kiépítésére. Igaz ugyan, hogy ez igen tökéletlen, s nem is szorosan vett formalizmus volt. S bár az ókorban történetek kísérletek más logikai rendszerek megalkotására (az ítéletek logikájának kidolgozása, ami a sztoikusoktól csak töredékesen maradt ránk) a hagyományos logika csak egyetlen formállogikai rendszert ismert, nevezetesen a szillogisztikát, amelyre a fentiekben kívül jellemző az is, hogy a formális apparátus eszközeit nem különböztette meg a metalogika eszközeitől.

A szerző szerint a jelenkori formális logika és az aristoteleszi szillogisztika közti viszonyt a csíra és a fejlődő ifjú szervezet viszonyához lehetne hasonlítani.

Sajátos helyzete van a hagyományos logikának. Ha mint kompilatív diszciplínát tekintjük, művelődési jelentősége szempontjából kell elsősorban értékelni. Ugyanakkor, ha a hagyományos logikát klasszikus logikai öröksége szempontjából nézzük, akkor a mai matematikai logika egyik előzményeként kell tekintenünk.

I. Sz. Narszkij: A neopozitivizmus igazságkritériumának bírálata. A verifikáció problémája. (Második rész)

Az első cikk a Voproszi Filozofii 1959/9. számában jelent meg a Magyar Filozófiai Szemle 1960/1. számában ismertette. A második cikk azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyek 1935—36 óta a verifikáció elvének értelmezésében mentek végbe. Ez az elv a neopozitivizmus ismeretelmélete szerint az ítéletek tudományos értelmességének kritériuma. Mivel ez a tudományos értelmesség egyben az ítélet igazságának előfeltétele is, a verifikáció elve a neopozitivista ismeretelméletben egyben igazság és hamisság kritériuma. Az említett változások ezen elv értelmezésében a pozitívista táboron belüli, de főleg azon kívüli kritikák hatására következtek be, s a verifikáció elve szubjektív-idealista jellegének kijavítását célozták.

Ezek a javítások elsősorban abban fejeződtek ki, hogy a neopozitivisták többé nem tartják fenn az ítélet értelmességének és ellenőrizhetőségének azonosságát. Ha valamely ítéletet nem ellenőrizhet az adott szubjektumok halmaza, ez nem jelenti azt, hogy az adott ítélet teljesen értelmetlen volna. A verifikálhatóság fogalma ezáltal két különböző fogalomra tagolódott: értelmesség és ellenőrizhetőség fogalmára.

Értelmesség és ellenőrizhetőség azonosságának feladása a neopozitivizmuson belül két vonalon ment végbe.

E fenti gondolatokat először R. Carnap mondta ki, aki megkülönböztetést tett

egyrészt az ellenőrizhetőség (ami egy adott tétel konkrét ellenőrzésének módját jelenti) és megerősíthetőség között, mely utóbbi az érzéki tapasztalás lehetőségét jelenti, s amely arra szolgál, hogy megerősítse az adott ítélet igazságát vagy hamisságát érzéki úton, abban az esetben is, ha az ilyen tapasztalás konkrét útja előttünk ismeretlen. Ez az igazság objektív jellegének elismerése felé vezető lépés volt, amit a neopozitivisták azonban szabályként nem rögzítettek, nyíltan nem ismertek el, csak a materializmusnak tett akaratlan engedményük volt a verifikáció elvének kijavítása útján. Ez a nyíltan-el-nem-ismerés azután újabb homályosságokra és szubjektivistá értelmezésekre vezetett, s újabb tévedések forrása lett.

A verifikáció elvének másik „kijavítása” a verifikáció elve szószentírti értelmezésének (a rendszer mondatainak kölcsönös megfelelése) formalista korlátait oldotta föl. Ismét visszatérték a verifikáció: a mondat és az általa rögzített tény megfelelése értelmezéshez. Ez a változás a logikai szemantika létrejöttével volt kapcsolatos. A verifikáció értelmezését a szemantikai igazság-fogalommal hozták összefüggésbe.

Ezt a lépést A. Tarski tette meg, aki felhasználta a szemantikai igazságfogalmat, s aki egyben a logikai szemantika megalapítója volt. Tarski az adott tétel ér-

zéki úton való ellenőrizhetőségét úgy tekintette, hogy ez független a tétel elfogadásának tényétől, következésképpen nem eshet egybe a tétel igazságával. A szerző szerint ez a megközelítés szűk logikai határok között jogosult, de pozitívista abszolutizálása téves konkluziókhoz vezetett, ami abban is kifejezre jutott, hogy a gyakorlat és elmélet viszonyának kérdését az ismeretelmélet, mint elmélet szempontjából közömböset elutasították, Így a logikai szemantika elvei az igazság feltételeinek a ténybeli ellenőrizhetőséggel való azonosságának elutasításához vezettek. Természetesen, valamely elmélet tételeinek gyakorlati ellenőrzése valóban nem ennek az elméletnek a feladata, hanem általában a tudomány feladata, elméleti megalapozása pedig a materialista ismeretelméletre hárul.

A továbbiakban a cikk utal arra, hogy az igazság feltételei és az ellenőrizhetőség közti különbség még jobban kihangsúlyozódott, mikor megkülönböztetést tettek a mondat ellenőrizhetősége és az ítélet igazsága között. E kérdés vizsgálatának pozitívista filozófiai aspektusa nyilvánvalóvá válik, mikor ezt a megkülönböztetést mint soronkövetkező „kényelmes” konvenciót tekintik. Ezzel kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy a verifikáció konvencionalista értelmezése, amely az egész neopozitívizmusra jellemző, a logikai szemantikában is megtalálható.

Ezután a szerző azokat a változásokat vizsgálja, amelyeket a verifikáció elvének értelmezésében annak valószínűségi felfogása útján vezettek be, majd megállapítja, hogy e valószínűségi felfogás csak

az irányzaton belüli agnosztikus vonások megerősödéséhez vezettek.

Végül a szerző általánosítja megállapításait és levonja a következtetéseket. Megállapítja, hogy bár a verifikáció problémája a szimbólikus logikában valóban létezik (mint összetett mondatok logikai értelmességének függése az egyszerű mondatok értelmességétől), ezt meg kell tisztítani a neopozitívista interpretációtól és a materialista ismeretelmélet alapjaira kell helyezni, de ilyen minőségben sem „veheti fel a versenyt” a gyakorlat ismeretelméleti kritériumával. Ami a verifikáció elvét, mint a neopozitívizmus igazság-kritériumát illeti, azt el kell utasítani.

A verifikáció elvének, mint filozófiai alapelvnek bírálatát megnehezíti az a tény, hogy az utóbbi két évtizedben ugyanazok fejlesztették a logikai szemantikát, akik egyben a neopozitívizmus propagandájában is részt vettek. A logikai szemantika eredményeit a pozitívizmus számlájára írják, tagadják hiányosságainak összefüggését a pozitívizmussal, a materializmussal tett akaratlan engedelményeket mint a pozitívizmus tökéletesítését tüntetik fel. Nem szabad azt hinni, hogy a mai neopozitivisták közelednének a materializmushoz, ellenkezőleg: harcolnak ellene egyrészt a dialektikus materializmus álláspontjának elhallgatásával, másrészt pedig azért, hogy elavultnak tartják minden filozófia dilemmáját. Ezen belül, a pozitívista dilemmát is elavultnak minősítik, mivel a logikai szemantikát, — amelyet jogtalanul azonosítanak a neopozitívizmussal — nem filozófiai, hanem speciális diszciplínának tartják.

Ju. I. Rubinszkij: A technokrácia elmélete Franciaországban

Az utolsó két év folyamán a francia burzsoá és reformista szociológiai irodalomban igen elterjedt az ún. technokrácia elmélete. Ez az elmélet, mint ismeretes, a 20-as években az Egyesült Államokban keletkezett és azt hangoztatta, hogy a tőke és a tőkével való gazdálkodás elválása a technikai szakemberek — a „menedzserek”, a „termelés szervezői” — uralmához vezet. Ennek a reakciós elképzelésnek sikere a francia burzsoá értelmiség körében összefügg a parlamenti rendszer válságával, az állammonopolista tendenciák nagyarányú növekedésével és a francia finánc-tőke szerkezetében végbement bizonyos változásokkal.

A technokrata elméletek francia variánsainak fontos megkülönböztető vonása, hogy szoros kapcsolatban áll az állam, a

politikai hatalom problémáival. Ezen elmélet híveinek központi gondolata, hogy a technikai előrehaladásnak megfelelően a gazdasági életben jelenleg aktívan résztvevő állam igazgatása egyre komolyabb szakképzettséget követel. A hivatásos politikusok szerepe egyre inkább csökken a hivatalnokok, mérnökök, pénzügyi szakemberek szerepéhez képest. S ebből arra következtetnek, hogy az államapparátus szerepe egyre kevésbé lesz politikai jellegű és gazdasági adminisztrációban merül ki.

A szerző ezen nézetek igazi osztálytartalját meggyőzően bizonyítja a technokrácia elmélete franciaországi történetével. Ezek az elképzelések egyrészt sajtós keveredései a reakciós amerikai szociológusok koncepciójának, valamint Saint-Simon és Proudhon politikai doktrínái leggyengébb

oldalainak. Másrészt azonban hiba lenne egyszerűen amerikai importot látni ebben az elméletben, hogy már a háború előtt is arra szolgált, hogy a politikai kérdéseket háttérbe szorítsa, elavultaknak nyilvánítsa azokat, és ezáltal utat nyisson a munkáltatók egyesülése és a szakszervezetek közvetlen, effektív együttműködését hirdető fasiszta elképzelésnek. Ez az együttműködés valamely korporatív rendszerben valósulna meg, amely rendszer lényeges eleme az erős állam, mely a munka és a tőke közti konfliktusokat részrehajlás nélkül simítaná el. A háború után ezek az elméletek akkor kerültek újra forgalomba, mikor a gyarmati rendszer válsága és a külső piacokért folyó konkurrenciaharc kiéleződése a burzsoá államtól a pozícióért folyó harc új eszközeit követelte meg. A technokrácia elméletének újbóli elterjedése összefügg a monopoltőke és az állam összenövésének — személyi hatalom formájában létrejött — változatával, amelynek ideológiai alátámasztását szolgálja.

Az állam politikája az uralgó osztály koncentrált gazdasági érdekeinek kifejezője. Az állam csak akkor válik az adminisztráció, a gazdasági irányítás eszközévé, ha egyéb funkcióit elhanyagolja. De amíg a kapitalizmus fennáll, addig az állam az marad, ami volt minden kizsákmányoló társadalomban: az osztályelnyomás szerve. Épp ezért tarthatatlan a technokrácia elméletének azon tétele, miszerint az állami politikai funkciói háttérbe szorulnának.

A szerző ezekután a technokrácia elméletének azon tételeit vizsgálja és bírálja, amelyek szerint a mai kapitalista társadalomban a magántulajdon állítólag eltűnik. Ezt a tételt azzal indokolják, hogy egyrészt az állam gazdasági szerepe nő és a soklépcsős részvénytársaságok kialakulásával bizonyos változás állott be a banktőke szerepében, másrészt pedig azzal, hogy a részvénytőke egy részének kis tőkés kezén való koncentrálódása a nagy pénzcsoportok hatását az ártermelésre semlegesíti, és ennek eredményeként a két fél sűrűlődsait kiegyenlítő „technokrata” — mintegy legyőzve a magántulajdont, —

O. G. Drobnickij: A marxista etika kötelesség kategóriájának kérdéséhez

A szerző abból indul ki, hogy a kommunizmus építésének kibontakozása egyre nagyobb követelményeket állít a marxista-leninista etika, a kommunista nevelés módszertani alapja elé. A szerző a kötelesség kategóriáját, — amely szerinte a marxista etika egyik méltán központi he-

llenőrzi azt. Továbbá, abból a tényből kiindulva, hogy ezek a technokraták jövedelmük nagy részét mint fixfizetést kapják, arra következtetnek, hogy nemcsak a magántulajdon, hanem a kapitalista profit is eltűnik. A technokraták tevékenységének célja csakúgy, mint a burzsoá államé, a tőkés termelés gazdasági hatékonyságának növelése.

A cikk tényeket hoz fel, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy a kapitalista állam állami szektorának a magánszektor függelékévé való átalakulásának folyamata messze előrehaladt. Ugyanakkor a részvénytőke koncentrálódása kis részvényesek kezén nem csökkenti azt a kiváltságos szerepet, amelyet a kapitalista osztály egészében játszik. Éppen ellenkezőleg, fokozza az értéktöbblet újrafelosztását a burzsoázia között és felhalmozódását — a részesedési és beruházási társaságok rendszere által — az ipari és pénzmágnások egy szűk csoportjának kezében. Esetleges változás csak az értéktöbblet formájában következik be, amelynek elsajátítása óriási bérek, osztalékok stb. formájában történik.

Végül a cikk a franciaországi technokrata elméletek reformista és revizionista értelmezését elemzi. Ezek szándéka, — bármilyen formában vagy mezben jelentkezzenek, — hogy elméletileg megszüntessék a munka és tőke közötti osztályantagonizmust. Viszont a jelenkor valósága zöges ellentétben áll a kapitalizmus ezen legújabb apologetái elméleti elképzeléseivel. Az Egyesült Államok acélipari munkásainak múlt évi sztrájkja egyrészt bebizonyította az osztályharc élességét a legfejlettebb kapitalista viszonyok között is, másrészt a burzsoá állam osztályjellegét.

A szerző rámutat arra, hogy a tények az „igazgatási forradalom” híveinek valamennyi alapvető tételét megdöntik. Az állam a magas profit megszilárdításával egyre inkább az átlagprofitráta süllyedő tendenciája elleni harc eszközévé válik; nemcsak gazdasági síkon, hanem a dolgozók elleni politikai intézkedések útján is fokozódóan igyekszik biztosítani az uralgó osztályok céljainak elérését.

lyet elfoglaló kategóriája, — két vonatkozásban vizsgálja.

Egyik feladatának annak kiemelését tartja, hogy az egyén kötelességének a szocialista társadalomban sajátos erkölcsi tartalma van. Az erkölcsi kötelesség (amely az objektív társadalmi törvények követel-

ménye, de a társadalmi tudatban mint a társadalom követelménye jelenik meg) és az egyéni érdek a társadalmi törvények követelményeinek az emberi cselekvésben megnyilvánuló két leggyakoribb formája. E két forma amely egybe is eshet, de ellentétes irányban is hathat, a szocializmusban mindinkább egy irányba hat, mivel az egyéni és társadalmi érdek a kommunizmus felé vezető fejlődés folyamán egyre inkább egybeesik. Ennek megfelelően az erkölcsi kötelesség fogalma a szocialista társadalomban jelentősen kiszélesedik, s a kommunizmus építésének megfelelően, az egyén előtt áll sajátos feladatok, különböző társadalmi (a foglalkozással kapcsolatos, szülői, stb.) kötelezettségek formáját ölti. Azonban, ezen túlmenően az erkölcsi kötelesség sajátos vonásokkal is rendelkezik. Ugyanakkor, amikor közvetlen tartalma ilyen értelemben konkrét, az erkölcsi kötelesség fogalma általánosabb ezeknél a kötelességeknél, és bármilyen konkrét formát öltön is, minden esetben ki lehet mutatni összefüggését a társadalmi érdekekkel, az egyénnel a társadalommal szembeni kötelességével.

P. D. Puzikov: A dolgok minőségeinek különböző rendűségéről

A szerző szerint problematikus a minőségek az a tankönyvekben (pl. „A marxista filozófia alapjai” címűben) és más munkákban is található meghatározása, amely szerint (ti. a dolognak) teljessége és tulajdonságainak egybefüzdője, s amely meghatározás szerint a minőség megváltozásával a tárgy mint olyan, megszűnik létezni. E meghatározás több kérdést vált ki: mi a különbség a dolog (tárgy) és a minőség, valamint a lényeg kategóriái között, s hogyan kell érteni a minőségi változások sokféleségét. Az e kérdésekre adott feleletekből az tűnik ki, hogy a dolog és minőség, minőség és lényeg egymással azonosak, vagyis a dolgok — egyminőségűek.

E véleménynel szemben mind gyakrabban hangsúlyozzák — továbbfejlesztve Engels ismert gondolatát — a dolgok minőségeinek különbözőrendűségét vagy sokaságát. Épp ezért a szerző elérkezettnek látja az időt e vitatott kérdések tisztázására.

A „dolog”, „minőség”, „mennység” kategóriáit aszerző először a Marx előtti filozófia tükrében vizsgálja. Arisztotelesz nézeteinek vizsgálatával kapcsolatban hivatkozik Lenin gondolatára, miszerint a minőség és mennyiség kategóriái alá vannak rendelve a dolog, mint a szemlélet objektuma kategóriájának.

A cikkben felvetett másik kérdés az erkölcsi kötelesség megnyilvánulásának különböző formáival kapcsolatos, ezeket vizsgálja a szerző az erkölcsi feladat megoldásának és az egyéniség erkölcsi fejlődésének különböző fokain. Az erkölcsi kötelesség, amely nemcsak megelőzi és lehetővé teszi a cselekedetet, hanem végrehajtásánál is jelen van, s mint kritérium szerepet játszik a már végerhajtott cselekedet értékelésénél, különböző változásokon megy át és különböző formákat ölt az erkölcsi feladat megoldásának mértéke szerint.

Az erkölcsi feladat megoldásának mozzanatait vizsgálva a szerző rámutat a társadalmi követelmények formájában megjelenő erkölcsi normáknak — a társadalmi viszonyokban gyökerező — szociális meghatározottságára, majd a tett erkölcsi értékelésének különböző összetevőit elemzi. A cikk a felvetett problémákkal kapcsolatos burzsoánézeteket bírálja, és a továbbiakban felhívja a figyelmet az erkölcsi kötelesség azon új formáira, amelyek a kommunista munkabrigádokban a munkához való kommunista viszony alapján alakulnak ki.

A minőség és mennyiség hegeli meghatározásait vizsgálva a cikk kimutatja, hogy azok nem igazolják a dolgok egymínő, ségűségéről alkotott véleményeket, sőt ellentmondanak annak. A szerző hivatkozik Csernisevszkijre, aki a dolgok minőségén határozományaik sokaságát értette, s a minőség és mennyiség fogalmát a dolgokra vonatkoztatta.

Ezekután a megismerésnek — a meghatározatlan valamitől a dolgok minőségének megismerése felé haladó — útját vizsgálva leszögezi egyrészt, hogy a minőség kategóriája segítségével a megismerés rögzíti a dolgok határozományainak sokaságát, másrészt, hogy ezen a fokon a megismerésnek tetszőleges határozományait (a dolog lényegét, annak tartalmát, tartalmát vagy formáját stb.) rögzíti e kategória. A megismerés folyamata ezek után egyrészt a minőség mennyiségi kifejezése, másrészt ezzel együtt a lényeg megismerése felé halad. Ezen a fokon jelennek meg mennyiség és lényeg, a dolog kategóriájának alárendelt kategóriái.

Mindebből a szerző arra a következtetésre jut, hogy nem a minőség „teremt” a dolgot, hanem a dolgok rendelkeznek sokféle minőséggel. A dologról nem mint minőségek összegéről, hanem a dolog külön-

bőzőrendű (mélység, terjedelem, típus, jellegszerinti) minőségeiről kell beszélni.

Ezek után a marxizmus klasszikusaira hivatkozva a minőséget úgy határozza meg, hogy az a dolgok és jelenségek, azok tulajdonságainak és oldalainak, jegyeinek és sajátosságainak, viszonyainak és rendeltetésüknek, állapotainak és fejlődési fokuknak bármely határozománya, amely rendűségének megfelelően vagy érzetekben, vagy fogalmakban, vagy ítéletekben, meghatározásokban fejeződik ki. A mennyiség kategóriájának meghatározásával kapcsolatban a szerző Hegelre hivatkozva kimerítőnek tartja azt a definíciót, amely szerint a mennyiség a minőség számszerű kifejezése.

A szerző helytelennek tartja a mennyiség és minőség kategóriáinak mint a dolgok önálló határozományainak a felfogását, mivel e felfogás nem veszi figyelembe a kategóriák viszonylagosságát, amely nélkül nem lehetne dialektikus a megismerés. A dolgoknak önálló határozományaik nincsenek, csak különbözőrendűek, amelyek egy bizonyos vonatkozásban mint minőségek jelennek meg, más vonatkozásban mint mennyiségek fejeződnék ki.

A szerző ezeketán megjegyzéseket fűz a mennyiségi változások minőségiébe való átsapása törvényének „A marxista filozófia alapjai”-ban s más művekben található értelmezéséhez, rámutat az „egymínőségűség” formula és ezen összefüggés értelmezésére, s ezzel kapcsolatban a törvény elfajta értelmezésének hibáira. E formula elterjedése egyrészt olyan fölfogáshoz vezetett, amelynek értelmében a minőségi változás tartalmilag dolgok, formailag pedig minőségek megsemmisülése és teremtődése, másrészt a minőségi változások, a

természet és társadalom jelenségei bonyolult, sokoldalú fejlődésének különböző oldalait tükröző kategóriák sajátos egységsítése irányában hatott. A mennyiségi változás folyamatát először a mennyiségi és minőségi változások két önálló szakaszára bontják, figyelmen kívül hagyva önállóságuk viszonylagos voltát majd a mennyiségi változásokat fokozatosaknak és evolúciósoknak nevezik, a minőségeket pedig ugrásszerű és revolúciós változásoknak tartják. Ezen egyszerűsítő értelmezésekkel szemben a szerző három kifogást emel:

1. Szerinte ugyanis vannak olyan, szintén minőségi változások, melyek nem vezetnek ugyan a dolgok változásához, e dolog szempontjából nem gyökeres változások, de minőségi változások, amennyiben változás következik be a dolog állapotában, viszonylataiban, összefüggéseiben.

2. Ennek megfelelően pontosabbá kell tenni az evolúciós fejlődés fogalmát, amely a szerző szerint szintén minőségi, ha nem is gyökeres, a dolog egészét megváltoztató revolúciós változás.

3. Nincs szükség az egyik minőségről a másikra való „átmenet” és az „ugrás” azonosítására, a minőségi változások formáinak, mint ugrásoknak a felfogására. Ezzel nem tesszük dialektikusabbá a fejlődés koncepciójának felfogását, mivel az átmenet fogalma is jól tükrözi a dolog lényegét, a minőségi változások formái pedig sokfélék. Az ugrások — fordulópontok, csomópontok a fejlődésben.

A materialista dialektika kidolgozásának feladata feltételezi kategóriáinak tökéletesítését, azok tartalmának pontosabbá tételét és azokat megismerés előrehaladásának és elmélyülésének megfelelően.

CERCETARI FILOZOFICE 1960. 4. szám

Ath. Joja: A dialektika és a logika kezdetei

A szerző rámutat arra, hogy a korai görög gondolkodók nem tekintették a világot a dolgok egyszerű halmazának, hanem rendszernek (— *kósmos* —) s ez a rendszer számunkra folyamat is volt. A ioniai bölcselők szerint a dolgok és jelenségek e rendszerben anyagi alapelveikből (*arché*) alakulnak ki és abba olvadnak vissza. Ezzel az álláspontjukkal szembehelyezkedtek a különböző mitológiai magyarázatokkal. A világ anyagi egységének alapját azonban ők még valamilyen meghatározott anyagban keresték.

Anaximandrosz az *apeiron* fogalmának bevezetésével túlhaladja ezt az álláspontot; az *apeiron* már nem az anyagnak egy különleges fajtáját, hanem magát az anyagot jelenti. Megjelenik tehát az anyag elvont, filozófiai fogalma. A logikai elvonatkoztatással egyidejűleg pedig megjelenik maga a logika. Az *apeiron* fogalma bizonyos fokig dialektikus fogalom, mert magában foglalja az általánost és az egyest; a differenciálatlan és meghatározatlan, a végtelen és általános egyúttal a véges, meghatározott és konkrét formák hordozója.

A szerző szerint ez a fogalom már a dialektikus logika sejtje.

A milétozsiak felfogása után a tanulmány a pitagoréus iskola elemzésére tér rá. Ezzel kapcsolatban tagadja, hogy a pitagoréusok a valóságot eleve valami immateriálisra vezették volna vissza. Kezdetben az immateriális fogalma még nem létezett: ez éppen a pythagoreusoknál kezd kialakulni. Ők is anyaginak fogták fel a világot, csak hogy kiemelték az egyik viszonyulását, a számot, azt önállóvá s az anyagi dolgok lényegévé tették. A számok kezdetben anyagi valóságot képviseltek: a *tetractys*-ben: térbeli pontok összességét. Később szakították el a számokat az anyagi világtól, ami a platoni *eidostan* előzménye lehetett. A pythagoreusok ezzel megnyitották az utat az idealizmus számára, ám ugyanakkor jelentős lépést tettek a szenzualistól a logikai és az absztrakció felé. Áttértek a világ minőségi felfogásáról a mennyiségi magyarázatára. A milétozsiak folyamat-szemlélet helyét nálunk a harmónia fogalma foglalja el, amelyben az ellentétek megmerevednek és statikussá válnak. Ez a metafizikus szemlélet kezdete a filozófiában.

A szerző Herakleitosz filozófiai nézeteit elemelve kimutatja, hogy filozófiája alapvetően materialista, miután az örökélő tűz anyagi szubsztancia, és nem ideális folyamat, mint ahogyan azt Hegel és nyomában Lassalle állították.

A tanulmány legnagyobb része Herakleitosz dialektikájával foglalkozik. Kimutatja, hogy Herakleitosz kétféle gondolkodási módot különböztetett meg. Az egyik az *idia phronésis*, amely a dolgok felszínes, hétköznapi szemléletét jelenti és nem képes a jelenségeket egységükben, egészükben, mozgásukban és ellentéteikben felfogni. Így ez nem más, mint metafizikus gondolkodási mód. A másik, a *xynós lógos*, ezzel ellentétben a valóság helyes képét nyújtja és arra tanít, hogy a dolgok összefüggésükben léteznek, minden ellentétek harcából születik és hogy ami önmagából differenciálódik, az önmagával összhangban van. Ez tehát a dialektikus szemléletmód, amely megállapítja: *a*) a jelenségek egységét és kölcsönös függését, *b*) autodifferenciálódását és önmozgását, *c*) az ellentétek harcát, mint egyetemes mozgásforrást.

A *xynós lógos* és az *idia phronésis* ilyen magyarázata alapján világos, hogy Herakleitosznál nemcsak a dialektikus szemlélet jelenik meg, de a dialektika és metafizika logikai és metodológiai megkülönböztetése is — mégpedig először az emberi gondolkodás történetében.

A *xynós lógos* helyességének alapja a herakleitoszi koncepció szerint, hogy megfelel a dolgok *lógos*ának. Herakleitosznál a fogalmi *lógos* az egzisztenciális *lógos* tükröződése. (Tekintetbe kell venni ugyanakkor, hogy a szubjektív gondolkodás fogalma ekkor még nem létezett a görög bölcseletben.)

A továbbiakban a szerző a herakleitoszi *Éris ton enantion* fogalmat elemzi. Az efezosi bölcselőnél az ellentétek harca általános, törvényszerű, szükségszerű; ez az összes dolgok szülője, a létezés feltétele, amely létezés önmagában ellentétes harmóniát alkot. Az ellentétek egysége így a létezés alaptörvénye. Herakleitosznak ezek a megállapításai elsősorban a valóságra vonatkoznak, azonban nem kis jelentőségűek a logika — névszerint a dialektikus logika — kialakulása szempontjából. „A *lógos* nem válik logikává Herakleitosznál, de ez a *lógos* a logika hordozója”. Annak alátámasztására, hogy a herakleitoszi koncepció, bár latensen, de magában foglalja a dialektikus logika alapelemeit, a szerző a többi közt Arisztotelész Herakleitosz-ellenes érvelésére is hivatkozik. Arisztotelész ugyanis a logikai síkon megfogalmazott ellentmondásmentesség törvényéből indul ki akkor, amikor cáfolni próbálja Herakleitosznak a valóságról, a létről szóló ellentmondás-tanát. Arisztotelész ezt a tanítást illogikusnak nevezte. Az ellentmondásmentesség tételéről szólva a szerző rámutat arra is, hogy maga Arisztotelész sem alkalmazta ezt teljes következetességgel. Ezt csak az eleaták merték megtenni. Az *A=A* tétel konzekvens alkalmazása ugyanis szükségképpen a mozgás tagadásához vezet.

A szerző végül kifejti, hogy a modern tudomány fejlődése állandóan igazolja Herakleitosz zseniális megsejtését és határozottan követeli annak az *organum dialecticum*-nak kidolgozását, amely képes a világ végtelen, sokoldalú, változó, önellentmondó lényegének kifejezésére.

Kurt Rödel : Az alapvető ellentmondás Németországban és az NSZEP politikája ennek megoldására

A tanulmány azt az elméleti problémát veti fel, hogy lehetséges-e az antagonisztikus ellentmondás békés úton, fokozatosan történő megoldása, különös tekintettel a német kérdésre. A szerző már a bevezetésben leszögezi, hogy igennel válaszol a feltett kérdésre. Mindenekelőtt utal azokra a történelmi eseményekre, amelyek a második világháború után végbementek. A népi demokráciák fejlődése gyakorlati bizonyítása volt ennek a megoldásnak. Hivatkozik továbbá a marxizmus klaszszikusainak álláspontjára ezzel a problémával kapcsolatosan. Marx rámutatott arra, hogy egyes országokban megvan a lehetősége annak, hogy a munkások békés úton ériék el a céljukat. Ugyanakkor természetesen hangsúlyozta, hogy az országok többségében az erőszakhoz kell folyamodni. Lenin áprilisi téziseiben a forradalom békés úton való végigvitelével számolt. Általában ki lehet mondani, hogy a kommunisták mindig a békés utat választják, ha azt a harc feltételei lehetővé teszik, és csak akkor folyamodnak erőszakhoz, ha erre az ellenség kényszeríti rá őket.

A szerző ezekután rátér Németország konkrét problémáinak elemzésére. Németországban jelenleg az alapvető ellentmondás egyfelől a német nép békeszerető erői, másrészt a militarista erők között áll fenn. Az a kérdés mármost, hogy lehetséges-e ennek az antagonisztikus ellentmondásnak békés eszközökkel történő megoldása. A Német Szocialista Egységpárt politikájának fő célkitűzése éppen abban áll, hogy megteremtse a feltételeket a békés és fokozatos átmenetre. Ezen feladat megoldásának legfontosabb feltétele a béke megvédése. Ez lehetővé teszi a testvérháború elkerülését a két német állam között. A demokratikus

Németország a maga részéről azzal járul hozzá a leghathatósabbban a német kérdés megoldásához, hogy egyrészt következetes békepolitikát folytat, másrészt minden erővel gyorsítja a gazdasági tervek teljesítését. A szocializmus győzelme a Német Demokratikus Köztársaságban nagy vonzóerőt fog jelenteni Németország minden dolgozója számára.

Kurt Vetter : A katolicizmus álláspontja a háborúval kapcsolatban

A szerző előláróban történelmi áttekintést nyújt arról, hogy milyen változásokon mentek át az évszázadok során a katolicizmus nézetei. Az újtestamentum a háború megítélését illetően meglehetősen ellentmondásos. Egyaránt lehet benne találni a háború elítélésére, illetve helyeslésére vonatkozó megállapításokat. Az őskereszténység korában előtérbe került a háborúellenes álláspont. Tertullianus például határozottan megtiltotta, hogy a keresztények részt vegyenek a háborúban. Amilyen mértékben a katolicizmus államvallássá lett, úgy szűnt meg fokozatosan a háborúval szembeni elutasító magatartás. Az arlesi zsinat már kiközösítéssel fenyegette azokat, akik szembehelyezkedtek a hadviseléssel. A háború isteni rendeltetésére vonatkozó teológiai felfogást Augustinus alapozta meg. Ezt fejlesztette tovább Aquinói Tamás, amikor jogosnak nyilvánította azt a háborút, amely a törvényes felsőbbbségtől indul ki, azzal hogy annak igazságos oka és helyes szándéka van. Kisebbs-nagyobb módosításokkal ma is ez a katolikus felfogás elméleti alapja. A szerző a továbbiakban elemzi a katolicizmus álláspontját a védekező, a támadó és a preventív háborúval kapcsolatban.

STUDIA FILOZOFICZNE 1960. 1. SZÁM

A. Schaff : A nem-éles kifejezések és pontossá tételük határai

Nem-éleseknek nevezzük azokat a terminusokat, amelyek több tárgyat jelölnek, de úgy, hogy ezek osztálya nincs világosan és egyértelműen elhatárolva. Ha pl. a „folyó” nevet vizsgáljuk, úgy nem egy tárgy akad majd, amelyről nem tudjuk egyértelműen eldönteni, vajon megnevezhető-e ezzel a terminussal avagy sem.

(Hol kezdődik a „kis folyó” és végződik a „nagy patak”?). Az ilyen terminusoknak „széle” van, az ilyen terminus és kiegészítő terminusának („folyó” és „nem-folyó”) terjedelme nem meríti ki az univerzumot. Az ilyen kifejezések konvenció útján való „kielezése” nem oldja meg a problémát — ha én elhatározom, hogy

minden 5 méternél szélesebb folyóvizet „folyónak” fogok nevezni, csak összébb-szorítottam a „szél” határait, de nem likvidáltam azt, ugyanis vannak tárgyak, amelyekkel kapcsolatban nem tudom eldönteni, szélesebbek-e avagy sem 5 méternél.

A kifejezések „nem-éles” volta egyike azoknak a tényeknek, amelyek leginkább felelősek a nyelv helytelen értelmezéséért és használatáért. Honnan ered azonban ez a jelenség, milyen jellege van — szubjektív vagy objektív? A szerző határozottan az utóbbi értelemben válaszol e kérdésre. Az általánosítást kifejező szavak absztrakció eredményei. Ez az absztrakció klasszifikáció eredményeképp alakul ki, amely során a tárgy egyes tulajdonságait vesszük csak figyelembe s a többit, mint lényegtelen, elvetjük. Épp ezért a szavak statikusak és merevek, jelentésükben megmerevítik a valóságot, amelyet kifejeznek (beszéljenek akár a mozgásról), nem-elasztikus keretek közt tükröznek vissza annak jelenségeit. Minél pontosabb valamely terminus, annál élesebben lép fel nála ez a tulajdonság. A valóság azonban állandó mozgásban és változásban van, jelenségeit az átmenetek és kapcsolatok végtelen száma köti össze egymással. Amikor e változásoktól és összefüggésektől szükségszerűen elvonatkoztatunk, a valóságnak csak anatómiai preparátumát kapjuk meg. Épp ezért a valóságnak nyelvben való tükrözése nem egyértelmű. A valóság jelenségei nem mindig férnek be a nyelvi klasszifikáció merev kontúrjai közé — innen a „nem-éles” terminusok megjelenése. A terminus kiélezésével szűkíthetjük az elhajlások mértékét, de nem tudjuk végleg megszüntetni azokat. Ez azonban nem jelent valamiféle áthatolhatatlan akadályt a valóság megismerésében. A mű-

szer segítségével végzett mérésnél bizonyos hibák elkerülhetetlenek. Elégséges azonban ismernünk az eltérések határait, hogy gondolatilag fel tudjuk mérni következményeiket. A helyzet itt is analóg — elégséges tudnunk, milyen jellegű hibák adódhatnak a valóságnak a nyelv kifejezéseiben való visszatükrözése során, hogy ezeket a hibákat, a szükséges mértékben, más kifejezések segítségével ellensúlyozzuk. Minden esetben lehetséges a hiba határát hátrább szorítani, csökkenteni mindaddig, ameddig az idealizáció nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg megengedhető lesz.

Az itt kifejtett elméleti alapokról bírálja a szerző B. Russell és L. Wittgenstein koncepcióját a tökéletes nyelvről, amelyben „nem-éles” kifejezések nem szerepelhetnek. Ha pedig a logikában szereplő formalizált nyelvekről van szó, ezek valóban megengedik a terminusok kivételes kiélezését, azonban ez csak annak következtében lehetséges, hogy ezek mesterséges konstrukciók, amelyek absztrakció és általánosítás segítségével leegyszerűsített módon képviselnek bizonyos, a nyelvben fellépő fontos viszonyokat. Az ilyen konstrukciók használata igen gyümölcsöző lehet — *meghatározott* célok érdekében, de csakis ezek határain belül.

Mindig emlékezni kell arra, hogy a terminusok kiélezése, amit bizonyos célok megkövetelhetnek, nem cél önmagában. Ha valaki arra a gondolatra jut, hogy precizíz tegye a kifejezéseket a precízió kedvéért, teljes gondolati terméketlenség fenyegeti. Ugyanis e folyamatoknak sehol sem lehet véget vetni, s így sziszifuszi munkára lenne ítélve. Elvetve az *abszolút* pontosság követelményét, ennek helyére az adott célnak megfelelő *optimális* pontosság követelményét kell állítani.

LA PENSÉE 1960. 92. SZÁM

Lucien Sève : A mai francia filozófia körképe (5. rész). A harmadik utak — Következtetések

A szerző cikksorozatának befejező részében megállapítja, hogy az alapvető filozófiai irányzatok között, a materializmus és az idealizmus közt elhelyezkedő „harmadikutas” irányzatok sokkal több filozófusban találtak hívet, mint valaha is. Ennek a „harmadik út”-keresésnek egyik elvi alapja az arisztotelészi középfogalomból és Hegelnek a „meghaladással” kapcsolatos koncepciójából származik. Harminc év óta divatos a hegeli „meghaladás” kategóriájának alkalmazása az idealizmusra és a materializmusra, és ez alatt a

harminc év alatt is a marxizmust is nemegyszer „haladták meg”. Csakhogy nem minden dialektikus ellentmondás oldódhat fel szintézisben. Vannak olyanok is, amelyeket nem egy harmadik fogalom old fel, hanem az egyik győzelme a másik felett. Ez például a tudomány és a vallás közötti ellentmondás esete is, amint arra Marx a hegeli jogbölelet bírálatában rámutatott.

A szerző ezután a materializmus és az idealizmus közti szintézis problémáját fejtegeti. A metafizikus materializmus és idealizmus között lehetséges volt olyan

filozófia, amely mindkettőt meghaladta. De Marx után, akinek munkásságával a materializmus az absztrakt spekuláció szférájából kiemelkedett és tudománnyá lett, az idealizmus már nem reális ellentéte a materializmusnak, hanem — amint Lenin is jellemzi — vadhajítás az emberi megismerés fáján. Ma — bár az idealista filozófusok egy-egy területen létre is hozhatnak valami értékeset — az idealizmus mint olyan, nem tölt be pozitív szerepet a materializmussal szemben, hanem a filozófia Marx előtti szakaszának egy maradványa csupán. Ha mégis továbbra is megkísérlik a materializmus és az idealizmus kibékítését, ennek nem elméleti, hanem csak társadalmi és politikai oka van. A harmadik út keresése a filozófiában jellemző a középosztályokra, éppen úgy, ahogyan egy harmadik erő keresése is jellemzi őket a politikában. Ez volt a szerepe a XX. században a pozitívizmusnak, amely a mai francia filozófiában már nem élő irányzat. A természettudományokban azonban elterjedt a pozitívizmus, sőt lehet mondani, hogy ez még a fő irányzat. (Ez a helyzet többek közt a politikai gazdaságtanban, pszichológiában is.) Ennek fő oka az, hogy a természettudományos szakemberek nem kapnak megfelelő filozófiai képzést. Továbbá maga a kapitalista rendszer teljesen utilitarisztikusan fogja fel a tudományos kutatást, és abban az irányban hat a természettudósokra, hogy lemondjanak a természettudomány forradalmi hivatásáról.

Egyes polgári tudósok is fellépnek a pozitívizmus ellen. Gurvitch például rámutat arra, hogy a szociológiában az elmélet megvetése lehetetlenné teszi a magyarázatot. A pozitívista szellem elleni küzdelemben a szerző szerint különösen figyelemre méltó szerepet játszik egy kiváló materialista epiztemológus, Bachelard.

A tulajdonképpeni filozófián belül a „harmadik utak” tengelye az utóbbi harminc évben erősen balra helyeződött át. Ennek fő oka, hogy maguknak a filozófiával foglalkozóknak anyagi bázisa rendült meg a kapitalizmus előrehaladásával. Amint a szerző már az előző cikkeiben kifejtette, megkezdődött a filozófusok proletarizálódása és a filozófia demokratizálódása.

Ezek a „harmadikutas” filozófiák az alapvető filozófiai irányzatok közti erőviszonyok változásának köszönhetik a létüket. Mindenekelőtt érezhető rajtuk az, hogy van egy erőteljes és szilárd marxista irányzat és ugyanakkor az idealizmus hanyatlal és szétesik. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a „harmadik út”

a két pólustól nem egyforma távolságra helyezkedik el, hanem sokkal közelebb van a marxizmushoz. Ez az első oka annak, hogy Sartre és tanítványai, vagy a perszonalista Mounier és mások szívesen határozzák meg önmagukat a marxizmushoz való vonatkozásukban. Röviden szólva, álláspontjukat „marxizmus, de...”-vel lehetne jellemezni. Elfogadják a történelmi materializmust, de elvetik a dialektikus materializmust. Elfogadják a szocializmust, de elvetik a proletariátus diktatúráját stb. A szerző e „harmadikutas” irányzatok közt megkülönbözteti az ateista és a vallásos irányzatokat, és felsorolja, hogy egy sor ilyen „harmadikutas” irányzat jellemzi a mai francia filozófiát.

A XIX. századeleji hivatalos burzsoá filozófia irányzatai és a „harmadikutas” filozófiák között nagy eltérés van és jelentős haladás mutatkozik. A haladás abban áll, hogy ezek az irányzatok kritikusan állnak szemben a kapitalizmussal, és velük a filozófia megszűnt a kapitalista világ jó lelkiismeretét lenni. Továbbá ezek az irányzatok megpróbálnak szakítani azokkal a spekulációkkal, amelyek a gyakorlati konzervatívizmus igazolását teszik lehetővé a hivatalos filozófiai irányzatok számára. Ezek a „harmadikutas” irányzatok már nem beszélnek transzcendens és változatlan metafizikai lényegekről, vagy a tiszta gondolatról, amely a világon túl uralkodik. Másrészt megállapítják azt is, hogy az ember és a társadalom között levő ellentmondást csak a társadalmi emberrel és az emberi társadalommal lehet megoldani, s ezzel elismerik, hogy a humanizálás és a társadalmasítás elválaszthatatlan egymástól. A marxizmusnak ezzel kapcsolatos összes tételeit ugyan nem fogadták el, de kétségkívül egyes baloldaliak e téren a fiatal Marx felfogását vallják a magukénak. Éppen ezért ezekkel a „harmadikutas” irányzatokkal lehetséges és hasznos is a vita.

Mindamellett a marxizmussal való közös kiindulópontok ellenére sem nehéz észrevenni a „harmadikutas” filozófiák és a marxizmus eltérő vonásait. E filozófusok szerint ugyanis a dialektikus materializmus háromszorosan is téved, amikor a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás tudományos alapelveit tárja fel. A természetre vonatkozólag ugyanis nem lehet dialektikáról beszélni, mert a dialektika az öntudat mozgása. Ha tehát a természettel kapcsolatban dialektikáról beszélünk, akkor visszatérünk a naiv realizmushoz, a kriticizmus előtti gnoszeológiához, a természet metafizikus szemléletéhez. Továbbá az is helytelen szerin-

tük, hogy a marxisták a történelmi folyamatokat a természet történelmi folyamatainak mintájára fogják fel. A történelmi determinizmus nem számol egy visszavezethetetlen emberi tényezővel, hiszen az emberi cselekedet az öntudaton keresztül megy végbe. Ennek következtében szerintük a marxizmus tagadja az ember szerepét a történelemben, és a történelmi elméletet sematizmussá változtatja. Maga a szocializmus is inkább utópia szerintük, mint tudomány. Azt tartják, hogy miután a marxizmus a kommunista pártok és a szocialista államok filozófiája lett, új dogmatizmussá változott, és épp oly természetlenné lett, mint minden más dogmatizmus. A marxizmus szerintük megszűnt filozófiá lenni.

A marxizmussal szembeni ellenvetéseket összefoglalhatjuk abban is, hogy a „harmadikutas” irányzatok szerint a marxizmus megfelelkezett az emberről, mint a megismerés alanyáról és a történelem alkotójáról. Ezért igen fontos annak tisztázása, igazuk van-e harmadik utasoknak ebben a vonatkozásban. Sartre és a többi „harmadikutas” szerző egyszerűen vagy nem érti meg, vagy figyelmen kívül hagyja mindazokat a marxista szövegeket, amelyekben az ember szerepéről van szó. Sartre például Engelsnek azt a meghatározását, mely szerint a materializmus azt jelenti, hogy a természetet úgy fogjuk fel, ahogy van, minden tőle idegen hozzá-tétel nélkül, úgy magyarázza, hogy az emberi szubjektivitást Engels ki akarja küszöbölni, mivel az is idegen a természet-től. A marxista meghatározás azonban nem a szubjektivitást, hanem a szubjektivizmus kiküszöbölését célozza, a tudományos objektivitás szellemében.

Tehát Franciaországban egy egész sor olyan irányzat van, amely elítéli a burzsoá idealizmust, elismeri a marxizmus értékét, de alapvető fenntartásai vannak a marxizmussal szemben, és azt tartják, hogy másutt kell a kornak megfelelő filozófiát keresni. Szerintük a marxizmus megfelelkezett arról a célkitűzéséről, hogy a modern korszak humanizmusa legyen és megfelelkezett az emberről minden területen. A szerző szerint ezeknek a fenntartásoknak oka elsősorban az, hogy mindezek a filozófusok a marxizmust az osztályharcok félhomályában ismerték meg. A marxizmust ma Franciaországban a párton kívül csak autodidakta módon lehet tanulmányozni. Egy autodidakta azonban nem Robinson, és nem tanítómesterek nélkül alakítja ki a véleményét, és, noha ennek nincs tudatában, az uralkodó ideológiák

befolyása alatt áll. Így tehát ezeket a „harmadikutas” filozófusokat a marxizmus megértésében elsősorban maga a polgári társadalom zavarja meg. Ezek a filozófusok többé-kevésbé áldozatai az uralkodó antikommunista előítéleteknek. Filozófiai és politikai előítéleteik kölesönösen erősítik egymást, és ez süketé teszi őket a marxizmus egyedül hivatott tanítómestere, a kommunista párt iránt.

Ehhez járul hozzá a marxizmus renegátjainak káros hatása is. A filozófiai renegátoknak nagy tekintélyük van a nem kommunista filozófusok előtt, mint olyanoknak, akik egy nagy útról tértek vissza. Így tehát ezek a polgári filozófusok, amit nem tanulhattak meg az egyetemen, és amit előítéleteik folytán nem akartak megtanulni a kommunista párttól, azt szívesen tanulják meg a renegátoktól. Ez a helyzet Lefebvre-vel is, aki — miután renegáttá vált — a burzsoázia számára nagy marxista filozófussá lett. Így tehát a „harmadikutas” filozófia alakulásában a filozófusok burzsoá képzettségük és a marxizmus csábítása között keresnek egy harmadik utat.

Így érthető az az ellenvetésük is a marxizmussal szemben, amely szerint a marxizmus megfelelkezett az emberről. Az az ember, akiről szerintük a marxizmus megfelelkezett, nem más, mint a burzsoá társadalom és a burzsoá filozófia „embere”.

A szerző ezután rámutat arra, hogy az egzisztencializmus és a perszonalizmus egyaránt igen kevésbé ismeri a kor természettudományát. A marxista dialektikát elvető Sartre a Hegel előtti természettudomány színvonalán áll, tehát legalább 150 évvel később el. Így tehát mindazok az ellenvetések, amelyeket Sartre tesz Engelsnek, a XVIII. század mechanikus és empirikus koncepcióin alapulnak.

Az ehhez hasonló példák igazolják Hamelin-nek azt a régi megállapítását, amely hibájával rója fel a filozófusoknak a természettudományos képzettség hiányát. Ez végzetes következményekkel jár a filozófiában, mert lehetővé teszi a burzsoá gondolkodás, a teológia, de mindenekelőtt a szubjektivistá relativizmus behatolását. Az egzisztencialista ismeretelmélet fenomenológiai redukciója nem más, mint szubjektivizmus, amellyel nem lehet megérteni a mai tudományok problémáit.

Sartre szerint — aki egyik cikkében megállapítja, hogy korunk filozófiája a marxizmus — az egzisztencializmus azért őrizhette meg vele szemben az autonómiáját, mert a marxizmus az emberi élet minden konkrét meghatározottságát a

véletlen oldalára helyezte, s így tehát az egzisztencializmusnak a marxizmus antropológiájának kell lennie, mivel a marxizmus elutasítja egy antropológia felállítását. A szerző rámutat arra, hogy a Sartre-féle értelemben vett antropológia: az emberről szóló tudomány — a XVIII. századbeli értelemben. Valóban, sem a dialektikus, sem a történelmi materializmus nem „antropológia”. Ha az lenne, ez azt jelentené, hogy visszatértünk ahhoz az értelmezéshez, amely szerint a pszichológia a filozófia egy ága, és ahhoz a felfogáshoz, hogy a történelemnek mint tudománynak megalapozásához pszichológiára van szükség. A szerző ezután bírálja Sartre-t, mert a Sartre-féle antropológia elsősorban a személyiség pszichoanalitikus vizsgálatát jelenti. Ez a pszichoanalitikus vizsgálat pedig csak ürügy arra, hogy ne foglalkozzanak alaposan a személyiség fejlődésének fiziológiai, ökonomiai, politikai, kulturális tényezőivel. A marxizmus védelmezi a személyiségekről való tudományt, azt az eszmét, hogy a személyiség kifejlődésének objektív törvényei vannak. Ezzel szemben az egzisztencialista antropológia az idealista hagyományokhoz maradt hű, mert szerinte nem objektív törvényekről, hanem szabad választásról van szó olyan értelemben, hogy a szabadság kizárja a szükség-szerűséget. Az az ember tehát, amelyről a marxizmus állítólág elfelejtkezik, végső soron a hagyományos polgári spiritualizmus értelmében vett ember.

A szerző ezután rámutat, hogy a perszonalizmus, amely azzal vádolja a marxizmust, hogy benne a csoport mögött eltűnik az egyéniség, a totalitarizmus igazolásává lesz. A perszonalizmus a személyiség szent értékéről beszél és a morál transzcendenciájáról a történelemre vonatkozólag. Ha azonban a morált a történelmen kívül helyezük, akkor megengedjük azt is, hogy a történelem a morálon kívül legyen. Ezáltal létrejön az ősi metafizikus dilemma a célok utópikus tisztasága és az eszközök reális csúfsága között. Ez az, amit a perszonalizmus nem tud megoldani. A marxizmus szerint az igazi morál akkor kezdődik, amikor a konkrét immoralizmussal szemben, üres moralizálás helyett, a gyakorlati forradalmi cselekvés útjára lépünk, amikor meg akarjuk szüntetni a társadalom embertelenségét. A marxizmus a morális problémák mélyén felfedi a politikai problémákat és ezáltal a politikának morális tartalmatis ad. Így tehát a marxizmus nem feledkezik meg az emberről. Az igazi perszonalizmus a marxizmus, mert a személyiséget egyedül ez védelmezi.

A szerző végül megállapítja, hogy a „harmadik út” filozófusainál végső fokon a proletárpárt szelleme hiányzik. Szembehelyezkednek minden „kötöttséggel” és „szabadon” akarnak állást foglalni. A „harmadik út” filozófusai nem értik meg, hogy a proletariátus a nemzeti kultúra örököse, és semmi nem vész el a burzsoá társadalom által létrehozott értékekből a proletariátus kezén. A „harmadik út” filozófusainak „szabad állásfoglalása” azonban a tehetetlenség jele, nem tudnak választani a proletárpárt szelleme, illetve a reakciós ideológia között. Ez azonban nagy erővesztést jelent a baloldal számára és erősíti a jobboldalt.

A szerző következtetéseiben megállapítja, hogy a burzsoázia uralma a múlt század eleje óta csődbe juttatta a francia polgári filozófiát. Ma már a francia filozófia lelke a marxizmus, mert a munkásosztály és élcsapata, a párt vette kezébe a nemzet sorsát és készíti elő jövőjét. Ez filozófiai területen egy nagy társadalmi változás előjele, és ennek következtében bevezetője a francia filozófia egy új korszakának. Ez a helyzet két fontos kérdést vet fel. Az első a marxizmusnak és azoknak a filozófiáknak a viszonya, amelyek nem akarnak azonosulni a reakciós idealizmussal. A második a távoli jövő kérdése a filozófiában, tehát a marxista filozófia sorsa egy szocialista társadalomban, ahol ez a filozófia a nemzeti kultúra örököse. A szerző ezután a filozófia sorsának a kérdésével foglalkozik. A marxizmus a hagyományos értelemben vett filozófia végét jelenti, mivel a hagyományos filozófiai problémák tudományos megoldását tartalmazza. Nagy különbség van azonban aközött, hogy hogyan értelmezi a marxizmus és hogyan a pozitívizmus a filozófia végét. A marxizmus szerint ugyanis ez a vég a filozófia egy történelmi korszakának a vége, de ugyanakkor egy új korszak kezdete, és távolról sem a pusztulását jelenti. Új formában még nagyobb szerep vár a filozófiára, mint amelyet eddig betöltött. A filozófiának csak a tudományok előtti korszaka fejeződik be. A dialektikus materializmus ugyanis azáltal, hogy a filozófia alapkérdését, a gondolkodás és a lét viszonyát megoldotta, és tudományos ismeretelméletet adott, lehetővé teszi, hogy, mint minden tudomány, a filozófiai tudomány sem spekulatív, hanem tudományos alapon fejlődjék. A marxizmus az emberi gondolkodás végeleges terméke, de nem adja meg minden dolog végeleges magyarázatát. Az emberiség a jövőben hallatlan mértékben kifejlesztheti a tudományt és a technikát,

de ugyanakkor új nehézségek és lehetőségek előtt is áll. Ez az új fejlődés szükségessé és lehetővé teszi az ismeretelmélet és a dialektikus materializmus fejlődését. Ezért a jövő filozófiájától egészen mást várunk, mint amit a burzsoázia várt el a filozófusaitól.

Ma két feladata van a filozófiának. Az egyik az, hogy egyes tudományok művelőit — mint pl. a pszichológusokat — segítse abban, hogy leküzdjék az idealista hatást, és így a pszichológia materialista módon értelmezze az emberi egyéniség fejlődésének tudománya legyen. Ugyanez a helyzet az etika területén is. Ezenkívül a filozófia igen hasznos szerepet tölt be

a pozitivista és reakciós irányzatok elleni harcban.

A szerző ezután a nem marxista irányzatokkal való vita kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy az utóbbi 40 évben a tömegmozgalmak nagy előretörése jelentősen elősegítette a marxizmus elterjedését is. Ez azonban nem jelenti, hogy a vitákra nincs szükség. Ezek a viták az osztályharc mozzanatai és a nemzeti filozófiai szellem előrehaladásának alapvető tényezői. A marxista és a nem marxista filozófusok közti vita tehát a társadalmi fejlődés objektív szükségszerűségeiből következik.

CAHIERS DU COMMUNISME 1960. 7—8. SZÁM

Munkásosztály és középosztályok

A Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata 7—8. számának nagyobb részét a középrétegek problémájának szenteli. Bevezető cikkében *Waldeck Rochet* rámutat arra, hogy a *demokráciáért folytatott harcban a munkásosztály és a középosztályok szövetsége* egyike a legfontosabb kérdéseknek. A folyóirat részletesen elemzi a mai Franciaország osztályszerkezetének változásait, bő tényanyaggal megcáfolja azokat a burzsoá és reformista állításokat, miszerint a munkásosztály, mint osztály, eltűnőben van és feloldódik a középosztályokban. A valóságban a munkásosztály vezető társadalmi-gazdasági szerepe növekvőben van. A középrétegek, amelyekre egyre nagyobb súllyal nehezedik a monopóliumok nyomása, csak a munkásosztállyal szövetségben és a munkásosztály vezetésével alatt képesek megvédeni alapvető érdekeiket.

Gilbert Mury: *A középrétegek tudományos meghatározásáért* című cikkében rámutat arra, hogy a városi középrétegek helyzetében két irányú változás tapasztalható: a monopolkapitalista fejlődés egyrészt azt eredményezi, hogy a kisiparosok fokozatosan kiszorulnak a valóban produktív tevékenységből, miközben a kereskedelmi tőke koncentrációja a kiskereskedőket sújtja. Másrészt azonban az ún. új középrétegek növekednek: a mai kapitalizmus szaporítja a tisztviselőket, alkalmazottakat, mérnököket, technikusokat, művezetőket, az értelmiségiek számát és nagymértékben növeli a parazita rétegeket, a többi közt a hivatásos hadsereg és a rendőrség létszámát. A középrétegek fogalmának helyes meghatározásánál a lenini osztályfogalomból, elsősorban e rétegek-

nek a társadalmi termelésben elfoglalt helyéből kell kiindulni: a munkát, a termelési folyamatot és nem az elosztás szféráját kell alapul venni, figyelmeztet a szerző. A középosztályokat vagy középrétegeket az jellemzi, hogy a két alapvető osztály között foglalnak helyet. A mérnökök, technikusok, művezetők rétegét a műszaki fejlődés hozta létre, társadalmi helyzetük igen bonyolult azért is, mert sok tekintetben összefonódnak a tőkés osztállyal. Egy részük azonban objektíve a munkásosztály részét képezi. Az alkalmazotti rétegekhez tartoznak objektíve azok a bérből élő dolgozók, akik improduktív munkát végeznek annál fogva, hogy a termelési folyamaton kívül esnek, idejüket nem az érték termelésére, hanem a tőkés cserefolyamat megvalósítására fordítják. A szerző megjegyzi, hogy a vasutasok pl. produktív munkát végeznek, hiszen a szállítás a termelési folyamat része. Az alkalmazottak tömege ténylegesen a bér munkásokéhoz hasonló helyzetben van és sorsuk közvetlenül a munkásosztállyal van összekötve. A szerző hosszan foglalkozik a termelőmunka marxi értelmezésével és rámutat arra, hogy a produktív és improduktív munka fogalma nem esik egybe a fizikai és szellemi munka fogalmával. A szerző ezután az állami tisztviselőket, a kisiparosokat, a kiskereskedőket, a kisrésztvevőket társadalmi helyzetével foglalkozik. A falusi középrétegeket, a kisbérlőket helyzetét is egyre jobban veszélyeztetik a monopóliumok. Ezen az alapon alakul ki a középrétegek és a munkásosztály érdek-közössége a monopolkapitalizmus elleni harcban. Ez képezi reális alapját a munkásosztály szövetségi politikájának.

M. Bouvier-Ajam cikke a franciaországi új „középosztályokkal”, J. Flavien tanulmánya pedig a dolgozó parasztság proletarizálódásával foglalkozik. A folyóiratban érdekes tanulmányok olvashatók még az állami tisztviselők rétegéről, G.

Frischmann tollából, a technikusok, mérnökök és művezetők társadalmi helyzetéről (R. Houet cikke) és végül a monopóliumoknak a kiskereskedelemre gyakorolt hatásáról (R. Ballanger cikke).

THE BRITISH JOURNAL FOR THE PHILOSOPHY OF SCIENCE

1960. 41. szám

P. G. Morrison : Az ok és okozat részleges azonosságáról

Az okság tradicionális felfogása szerint a kauzatív esemény korábban kezdődik, mint az okozat s befejeződik, mikor az okozat megkezdődik. Ugyanakkor nem egy biológiai processzus leírása önként kínál kauzális magyarázatot, mely során viszont fel kell tételezni, hogy az ok jelentős része nemcsak időben esik egybe az okozattal, de része is annak. Pl. valamely izom összehúzódása esetében az energiát-felszabadító foszfortartalmú vegyületek gyors felbontását jelölhetjük meg okként. Azonban ez a kauzatív esemény maga is fokozatos folyamat, amelynek jelentős része már az effektus tartama alatt játszódik le. Ha tehát az okság tradicionális felfogását fenn kívánjuk tartani, e két egységes folyamatot nagyszámú részfolyamatra kell bontanunk, amelyeknél az ok már valóban nem fedi le időbelileg, részlegesen sem, az okozatot.

Azonban az ilyen eljárás igen bonyolulttá teszi e folyamatok leírását s épp ezért nem kívánatos.

Mivel a hasonló esetek száma (biológiában, kibernetikában stb.) igen jelentős, a szerző indokoltnak tartaná, az okozati összefüggés eredeti értelmezésének fenntartás mellett egy új, szélesebb kategória, az *eredmény* kategóriájának bevezetését. Ez utóbbit a következőképp határozza meg: x akkor és csak akkor eredménye y -nak, ha adva van az események két azonos számosságú osztálya, f és g , és g minden egyes eredmény oka f egy és csak egy eseményének, és x individuális összege f -nek, y pedig g -nek. Az okozat fogalma az eredmény fogalmának speciális esete: abban az esetben, amikor az okozatok összessége nem fedi át az okok összességét, maga az eredmény is okozat lesz.

THE BRITISH JOURNAL FOR THE PHILOSOPHY OF SCIENCE

1960. 42. szám

E. H. Hutten : Fizika és biológia

Ma már a legtöbben világosan látják — nem várhatjuk el, hogy a biológiában az elméletek és törvények ugyanazon típusai lépjenek fel, mint a fizikában. Megtanultuk, hogy a mozgó részecskék modellje nem felel meg az életfolyamatok leírásánál. Ugyanakkor egyesekben még él a hit, hogy a biológiai elméletek legalább logikai és szemantikai vonatkozásban a fizikai elméletekkel azonos jegeket fognak mutatni, például kifejezhetők lesznek másodfokú differenciálegyenletekben, mint a mechanika, s csak ezek interpretációja lesz különböző. Az ilyen várakozás azonban téves. A másodfokú differenciálegyenletekből, ha adva vannak a kezdeti s hatásfeltételek, egyértelmű eredményt kapunk megoldásként, amelyet a mechanikában úgy interpretálunk, mint ami meghatározza a részecské szükségszerű és egyedüli mozgáspályáját. Ha azonban

emlékezünk arra, hogy az életfolyamatok esetében többszörös, multiplikatív oksági determinációval állunk szemben, máris beláthatjuk, hogy az ilyen egyenletek keresése a biológiában terméketlen. A logika és a matematika — formális tudományok, abban az értelemben, hogy bármely tárgyra alkalmazhatók; de hogy a formalizmusok közül konkrétan melyiket kell használni, az már magától a tárgytól függ.

A biológiai elméletek (fiziológia, morfológia, genetika) logikai struktúrája is eltérő a fizikai elméletektől. Az előbbiek inkább klasszifikatorikus, az utóbbiak oksági jellegűek. Az előbbiek nem használnak fel túl sok matematikát s nem alkalmasak a fejlett formális tárgyalás számára. Általában véve a numerikus számítások itt legfeljebb a kísérlet lebonyolításához, de nem a szorosan vett elmélet-hez tartoznak. Végül a biológiai elméletek

célja nem egyes tér-időbeli események leőre való megállapítása, megjósolása s nem is ellenőrizhetőik ily módon, hanem csakis a leírt jelenségre vonatkozó magyarázó erejük, koherenciájuk alapján.

Ugyanakkor a szerző aláhúzza, hogy a fizika területén is találhatunk egyes elméleteket, amelyeknek struktúrája a biológiai teóriákra emlékeztet — ott, ahol az elmélet tárgya egyes olyan vonásokat mutat, amelyekkel az élők körében találkozunk. Az élet alapvető jellegzetességeként két tulajdonságra mutat rá: 1. az életfolyamatok valóban dinamikus, vissza nem fordítható (irreverzibilis) változások; 2. a biológiai objektumokra jellemző a részegész egy speciális viszonya. Ennek megfelelően az élő sejt alapvető tulajdonságai a következők: 1. minden sejt időbeli kiterjedéssel bír — kezdete és vége van az időben s ezek nem esnek egybe; 2. bár-

mely sejt kezdete vagy része egy előbb létező sejt végének, vagy pedig két előbb létező sejt egyesülése által jön létre; 3. minden sejt részekkel bír, amelyeknek léte függ a többi lététől; 4. minden sejtnek van környezete. Ha most a radioaktív atomokat vagy nem-stabil elemi részecskéket tekintjük, ezek rendelkeznek a felsorolt négy tulajdonság közül az első hárommal. A különbség az ilyen részecskék és a sejtek közt e vonatkozásban abban van, hogy tér-időbeli jellemzőik mennyiségileg különböznek, s hogy az elemi részecskék felbomlása teljesen független a külső környezet hatásától. Ezek a hasonlóságok magyarázzák azt, hogy a radioaktivitás fizikai elmélete, vagy legalább is ennek egyes fejezetei, logikai struktúrájuk tekintetében lényeges hasonlóságot mutatnak a biológiai elméletekkel, elsősorban a genetikával.